

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

लेखक विश्वनाथ नारायण

१९६४

मंडळीक

पुस्तकाचें नांव सवयी आणि अभ्यास

विषय

निबंध

संग्रहालय क्रमांक

३७

२७६

३७

सं क्र.

सवयी आणि अभ्यास

निबंध

१८८४

म. ग्रं. मं. ठाणें

प्रय

गिवां ५

सं. नं.

सवयी आणि अभ्यास.

(आवृत्ति दुसरी.)

सवयी आणि अभ्यास

ग्रंथविषयीं ग्रंथ

विश्वनाथ नारायण मंडलिक

याणी केला.

“उद्योगिनंपुरुषसिंहमुपैतिलक्ष्मीर्देवंप्रधानमितिकापुरुषावदंति ॥
दैवंविहत्यकुरुषौरुपमात्मशक्त्यायत्नेकृतेयदिनसिध्यतिकोत्रदोषः॥”

आवृत्ति दुसरी.

PAPERS ON HABITS AND STUDY

BY

VISHVANATH NARAYAN MANDLIK.

SECOND EDITION.

मुंबईमध्ये

गणपत कृष्णाजी ह्यांचे छापखान्याचे मालक

आत्माराम कान्होबा ह्यांनी छापिले.

इ० सन १८८४.

शा० शके १८०६.

[DEDICATION TO THE FIRST EDITION]

TO
COLONEL G. LEGRAND JACOB,

POLITICAL AGENT IN KUTCH,
AND

POLITICAL COMMISSIONER FOR KOLHAPUR AND SAWANTWAREE

THIS HUMBLE ATTEMPT AT NATIVE IMPROVEMENT
IS DEDICATED

WITH FEELINGS OF SINCERE GRATITUDE,

AND PROFOUND RESPECT,

BY

HIS MUCH OBLIGED SERVANT,

THE AUTHOR.

[पहिल्या आवृत्तीचें अर्पण.]

मेहेरवान कर्नल जी. लियांड जेकब,

पोलिटिकल एजंट, प्रांत कच्छ

आणि

पोलिटिकल कमिशनर, प्रांत कोल्हापूर व सांवतवाडी,

यांस

हा एतद्देशीय लोकसुधारणेचा लहानसा उपाय,

अंतःकरणपूर्वक कृतज्ञतेने परम विनयपूर्वक

त्यांचा जो अत्यंत आभारी सेवक,

हा ग्रंथकार, त्याणे

नजर केला असे.

दुसऱ्यां आवृत्तीची

प्रस्तावना.

पहिली आवृत्ति खपून गेली; आणि पुस्तकाची कांहीं मागणीं आलीं. म्हणून फार अल्प किमतीनें ग्रंथ मिळावा अशी व्यवस्था करून ही आवृत्ति काढिली आहे. आंगखी कांहीं नवोन विषय घालावयास अवसरं नाहीं म्हणून पूर्वी प्रमाणेंचं ग्रंथ ठेविला आहे.

मिती वैशाख शुद्ध ९ शा० शके १८०६
ता० ३ मे १८८४ इसवी. शनिवार.

[पहिल्या आवृत्तीचा]

उपोद्घात.

पुढील ग्रंथाकडे लोकांनी लक्ष द्यावे या विषयीं सर्वां जवळ ग्रंथकर्ता एवढ्या धाट्यानें कां मागणें करितो, असा सहजच कोणो प्रश्न करील. तर त्याचें उत्तर असें आहे, कीं अमेरिका खंडांतील डाक्टर जान टाडु याणीं केलेल्या “विद्यार्थि-मार्गदर्शक” या ग्रंथाचा संक्षेपावरून कांहीं, आणि कांहीं अन्यस्थलां संपादिलेले ज्ञानाचे साहायानें मराठीमध्ये “स्वकल्याणाचा उपाय” म्हणून एक ग्रंथ तयार होत आहे. त्यांत प्रथम सवयीं विषयीं आणि दुसरें अभ्यासाविषयीं, हीं व्याख्यानं, त्याचे दोन भाग आहेत. या भागांस बुद्धिपुरःसर व्याख्यानिक आकार देऊन, प्रथमचा तारीख २५ सेप्टेंबर सन १८५६ रोजीं मराठी ज्ञानप्रसारक सभेंत वाचिला, आणि दुसरा चालत्या महिन्याचे ९वे तारखेस वाचिला.

उपोद्घात.

तेव्हां ही व्याख्यानरूप पत्रें प्रसिद्ध केल्यानें एत-
द्देशीय लोकांस अभ्यासादिकांचा चांगल्या स-
वयी लावून लोकशिक्षणास सहायभूत होतील,
असें एतद्देशीय लोकसुधारणेचे कांहीं मित्रांस
वाटून, त्याणीं सांप्रत एवढेच भाग निराळे, अशा
अपूर्ण स्थितींत छापण्या विषयीं ग्रंथकर्त्यास
अति आग्रह केला. तेव्हांही त्यांची इच्छा पूर्ण
होऊ, अशी आशा ठेवून तसें करण्यास त्याणें
अनुमोदन दिलें. हा ग्रंथ निदान एकतरी पुरुषास
जर चांगल्या सवयी लावण्यास कारणीभूत
होईल, तर या ग्रंथकाराचे सर्व श्रम हरतील.

तारीख १४ ऑक्टोबर, सन १८६७. मुंबई.

Translation of the Above.

It will naturally be asked, why the author of the following pages has had the boldness to challenge the attention of the public. It may therefore be explained, that these papers form part of a work in Maráthi, entitled "The way to Self Improvement" which is being prepared partly by adaptations of portions from an English abridgement of the "*Student's Guide*" by the Rev. Dr. John Todd of America," and partly from knowledge derived from other sources. They were purposely put into their present form, and the first was read before the *Maráthi Dnyánaprasárah Subhá* on the 25th September 1856, and the second on the 9th instant. Some friends of Native improvement thinking that their publication would assist in educating the Natives by LEADING THEM TO FORM PROPER HABITS OF STUDY, &c., have pressed the author to submit them in their present isolated, and necessarily imperfect form; and he has consented to do so in the sincere hope that their anticipations may be realized. Should these pages be the means of instilling correct habits in one human breast, the labors of the author will be amply rewarded.

Bomby
15th October 1857. }

सवयींविषयीं.

सभासदहो,

मागोल सभेचा दिवशीं मी सवयी या विषयावर कांहीं माझे स्वानुभवजन्य व कांहीं ग्रंथांतरीं पाहिलेले विचार एकत्र करून या सभेस विदीत करीन असें बोलिलों होतों; त्यावेळचा अध्यक्षानीं या निबंधाचा भावी रूपाविषयीं जें वर्णन केलें, त्यावरून कदाचित् ह्या निबंध रचनेचा योग्यते-विषयीं जी अपेक्षा उत्पन्न झाली असेल, तिची परिपूर्णता होण्याजोगा हा निबंध होणार नाहीं असें मला वाटतें. कारण कीं जरी विषय सुरस असला, तरी उत्कृष्ट प्रतिपादक पाहिजे, आणि त्याला वेळ पाहिजे. या दोन्ही गोष्टींची सांप्रतच्या प्रसंगीं उणीव आहे, हें पुर्तपणें समजून, यथामति जे विचार सुचले, ते तुम्हास नजर करितों.

प्रथम हा निबंध करण्याचा उद्देश सांगणें हें विहित आहे. सांप्रतचें सरकार लोकहिताकरतां या देशांत नानाप्रकारचा कला विद्या लोकांस शिकविण्याविषयीं यत्न करीत आहे. असें हिंदुस्तानामध्ये कधींहि कोणत्या प्र-भूनें केलें असें आढळत नाहीं. वरील गोष्टीस फारसें प्रमाण देण्यास इतिहासांतरीं पाहावयास जावें तर मुळींच प्राचीन काळचे इतिहासरूप ग्रंथच मिळत नाहीत ही एक गोष्ट दुर्दैवाचीच आहे. जे पुराणादि प्राचीन ग्रंथ आहेत,

---

*टीप—या निबंधाच्या शेवटील भागांतील मजकूर सभेपुढें संक्षेपें सांगितला होता त्याचें एथें समग्र विवेचन केलें आहे.

त्यांमध्ये प्रथम तर बहुधा कालनिर्देश नाही, आणि जें वर्णन आहे, तें रूपकादि अलंकारांत इतकें लपेटलें आहे कीं त्यांतील सत्यमिथ्या विषयांचा निर्णय करायस बराच काळ लागून शेवटीं हि यथास्थित होईल असें माझानें ह्मणवत नाही. आतां जरी कालनिर्णय न झाला, तरी मला वाटतें कीं जे प्राचीन ग्रंथ या देशीं सांप्रत उपलब्ध आहेत, तसेच जे अन्य देशीय लोकांनीं प्राचीन काळीं भरतखंडांत येऊन एथील लोकांविषयीं आपआपल्या देशीं लेख ठेविले आहेत, दुसरें जे एलफिन्स्टनादि अर्वाचीन इंग्लिश इतिहासकर्ते याणीं बहुत शोध करून या देशांतील प्राचीन लोकांविषयीं ग्रंथ रचिले आहेत, तसेच जे मागील लोकांचें विद्याचातुर्य आणि कलाकौशल्य यांचे अगुरेणु सांप्रत लोकांत दृष्टिगोचर होतात, त्या सर्वांवरून असें सिद्ध होतें कीं त्या वेळचे हिंदूलोक मोठे उद्योगी असावे, आणि त्यावेळचा सर्व देशांतील लोकांत यांची बढती असावी.

याप्रमाणें त्यांची दिवसें दिवस ऊर्जित दशा यावी, तें एकीकडे राहून, उलटी उतरती कळा कां होत आली ? हा सहजच प्रश्न उत्पन्न होतो. तर हा विषय समय कथन करण्यास फार मोठा आहे, आणि यावर कोणी योग्य विद्वान् ग्रंथ ही लिहूं शकेल ; परंतु एथें थोडक्यांत सांगतों, कीं मूळ आपल्या लोकांची उतरती कळा येण्यास कारण या देशामध्ये सत्य व उद्योग यांचा अनादर होत चालला. त्यामध्ये सत्य या विषयावर या सभेमध्ये पूर्वी निबंध वाचला गेला आहे असें मला स्मरतें. सर्व व्यापाराचा मूळ पाया सत्य असावा हें कोणीहि कबूल करील. आतां दुसरें

ऊर्जित दशेचें आदिकारण उद्योग आहे. कोणी असें झणेल, कीं आपले लोक उद्योग करीत नाहीत काय? तर त्यांस माझे विनयपूर्वक उत्तर इतकेंच आहे कीं बहुधा पोटापुरताच मात्र उद्योग करितात; आणि बाकी काल व्यर्थ घालवितात. तो कोणत्या रीतीने घालवितात याहि-विषयीं एक निबंध लिहितां येईल, परंतु या समाजांतील गृहस्थांस बहुधा आपल्या लोकांची कालक्रमणाची पद्धति माहित असेलच आणि थोडी पुढील निबंधांतहि येईल.

“आहारनिद्राभयमैथुनंचसामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम्”

“ज्ञानंहितेषामधिकोविशेषोज्ञानेनहीनाःपशुभिःसमानाः”

या श्लोकाच्या पूर्व चरणामधीलध्व क्रियांमध्ये बहुधा आमच्या लोकांच्या उद्योगाचें पर्यवसान होतें. आणि तो उद्योगही मनस्वी व अनियमित होतो. तेणेंकरून अर्थात यांची प्रवृत्तिमार्गाचीही सिद्धि होत नाही. मग मनुष्याचा उत्पत्तीचा हेतु काय असावा; आपलें कर्तव्याकर्तव्य काय असावें; आपल्या सारख्या उच्च स्थितीच्या प्राण्याने. ईश्वराचा अगाध कृत्यांचा शोध लावण्याचा यत्न करून, प्रकृतीचे असंख्य सृष्ट्यंतर्गत व्यापार यांचा नियमांचा उद्घाटणानें मनास आनंदित करून, त्यांपासून होणारीं जीं कार्ये त्यांहीं लोकोपकार करण्यास प्रवृत्तणें याविषयीं बहुतांचा हातून कांहींच होत नाही असें झटलें असतां चालेल. सांप्रतचा राज्यकर्त्यांचा क्रम एतद्विपरीत आहे. त्यांचा नियामक सतत उद्योग पाहिला असतां त्यांचे सांप्रतचे ऊर्जित दशेचा पिता झटला असतां कांहीं चिंता नाही, मी थोड्या प्रत्यक्षानुभवावरून सांगतो, कीं वरील सर्व कृत्यांकडे या लोकांचा व्यक्तयनुरोध सतत उद्योग चालला आहे. हा

त्यांचा श्रेष्ठत्वाचें कारण, आणि त्याचें शून्यत्व हें आमचा नाशाचें कारण. तर अशी उद्योगाची प्रवृत्ति होण्यास आमचा लोकांचा सवयी बदलल्या पाहिजेत, त्यांना उद्योगाची गोडी लागून हे नियामक उद्योगी होतील असें झालें पाहिजे. अशा सवयी त्या कोणत्या, हें एका इंग्लिश ग्रंथाधारेणें मो यथामति वर्णन करितों. मी सवयीं वर इतकें प्राबल्य कां ठेवितों हें पुढील विवरणावरून स्पष्ट होईल.

मनुष्य हा एक सवयींचा जुडका आहे असें ह्मटलें असतां चालेल. कारण मनुष्याची स्थिति त्याचा सवयीनुसार असत्ये. जर कोणा मनुष्याचा पायांत जन्मपर्यंत विडी घातली, तर त्याला तिजपासून सतत क्षणक्षणां किती दुःख होईल. प्रातःकाळीं उठतो तंव पायांत विडी आहे. दिवसभर कष्ट करून रात्रौ विश्रांतीचा समयीं पाहातो तंवहि आहे. असें झालें असतां, त्या मनुष्याला किती बरें कष्ट व्हावे? आणि असें दुःख आमरणान्त भोगणें आहे, असें जेव्हां त्याचे चित्तीं येईल तेव्हां त्याला किती बरें क्लेश होतील? अशा विडीचीही पीडा सोसवेल, व अशा विड्या कदाचित् तोडूनहि टाकितों येतील; परंतु मनुष्यांस जा नाना प्रकारचा सवयी लागतात, त्या सहन करणें अथवा त्यांचें निरसन करणें, हें मोठें दुर्घट कृत्य आहे.

सवयी सहज लागून जातात, आणि त्यांतून जा वाईट असतात त्या तर मुख्यत्वे करून लवकर जडतात. ती सवय ही प्रथम लागते वेळीं हलकी वाटो, परंतु सहवासानें ति इतकी दृढ होत्ये कीं मग जसा गलवताचा नांगराचा शेडा त्यास हालूं देत नाही, तद्वत् ती सवय मनुष्यास बद्ध करिते. तो शेडा प्रथम तंतुरूप असतो, परंतु त्याशीं

१०/११/१९

५

दुसरे तंतु एक एक असे मिळविल्याने शेवटीं मोठ्या जहाजासही तो भारी होतो. याचप्रमाणें सवयींची व्यवस्था आहे.

प्रत्येक मनुष्यास कांहीं तरी प्रकारच्या सवयी तरुणपणीं लागतील. त्याचा वेळ, त्याचा उद्योग, त्याचे विचार, आणि त्याचा मनोवृत्ति, यांचा एक प्रकारचा क्रम असेल. सवयी ह्या बऱ्या असोत किंवा वाईट असोत; एकदा लागल्या ह्मणजे त्या केवळ मनुष्याशीं भिन्न जातात, आणि त्याचा प्रकृतिरूप होतात. बहुधा सर्व चाळिशींत आलेल्या पुरुषांची स्थिति पाहिली असतां दृष्टीस पडेल, कीं त्यांला कांहीं अशा सवयी लागल्या आहेत, कीं ज्यांपासून त्यांची उपयुक्तता कमी होऊन त्यांस दुःख होतें; परंतु त्या इतक्या त्यांच्या केवळ जीविताशीं निकट सलग्न झाल्या आहेत, कीं त्यांचाने त्यांचा पाश तुटत नाही; आणि बहुत करून तोडण्यास त्यांला धीर होत नाही. मी अशी अपेक्षा करितों कीं तुम्ही सवयी पाडून घ्याल. कारण जाचा नित्यशः सद्यःपक्ष सवयी होतात, जास आपल्या आंगचा सवयी नाहीत, असा जो पुरुष तो दैवहीनच समजावा. याकरितां तुम्ही सवयी पाडून घ्याल असें मी इच्छितों, परंतु अशा सवयी पाडा, कीं जा सरलगामी आहेत आणि जांपासून नित्यशः मुहूर्तमुहूर्तास तुमचें सौख्य व तुमची उपयुक्तता हीं वृद्धीप्रत पावतील. जर एका मनुष्यास एक वस्त्रांचें भांडार दाखविलें आणि सांगितलें, कीं यांतून तुला पाहिजे तो पोषाग पसंत कर, तो तुला जन्मघर नेसावा लागेल; तर तो मनुष्य उंच जातीचा व टिकाऊ असा पोषाग शोधून काढणार नाही काय ?

अशा गोष्टीं मध्ये तारतम्य शक्तीचा उपयोग करणें हें जर त्या पुरुषास आवश्यक कृत्य आहे, तर मग या जीवास जा सवयींनीं आमरणान्त वर्त्तीवें लागेल, अशा सवयींचो चांगलो निवड करणें हें मनुष्याचें त्याहून अनंतपट मोठें कृत्य नव्हे काय ? जसें शरारास तंग पोषाग घालून, मग त्याचानें आपलीं कर्मे सुलभ रीतीनें आणि त्वरित करवतील अशी अपेक्षा करणें निरर्थक आहे, तसें कांहीं कांहीं छांदिष्ट लोकांसारख्या जीवास सवयी लावून घेऊन, मग ह्या प्राण्याचा हातून चांगलें अथवा मोठें कर्म घडेल असें इच्छिणें हेंही निरर्थक आहे. कोणतीही सवय जो पाडून घेण्या जोगी आहे, ती कशी पडेल ह्याविषयीं भीति बाळगूं नका. कारण कोणतीही सवय पडूं शकेल आणि प्रथम तुझाला वाटतें त्याहून थोड्या भ्रमाने पडेल. एकच गोष्ट किंवा एकच काम प्रत्यहीं एकाच वेळीं करण्याचा पाठ ठेवा, ह्मणजे तेंच काम तुझाला करण्याचें गोड लागेल. जरी प्रथम कडू वाटलें, तरी चिंता नाही. कितीही कडू असलें, तथापि तेंच काम त्याच वेळीं प्रत्यहीं करा. असा कांहीं काळपर्यंत अव्याहत क्रम चालला ह्मणजे तेंच काम तुझाला शुद्ध आनंदरूप होईल. याचप्रमाणें आपल्या सर्व सवयी पडतात. ज्या विद्यार्थ्यांस आतां सतत दहा तास प्रतिदिनीं सहज अभ्यास करितां येतो, त्याप्रमाणें जर एकादा मजूर अथवा जास शारीर भ्रम करण्याची सवय नाही तो करूं लागेल, तर त्याच्याने तें सहन होणार नाही. एक ग्रंथकार असें लिहितो, कीं म्या एक समाजांत एक श्रीमान् गृहस्थ पाहिला, त्याला पूर्वीं मोठीं पक्कानें आवडत असत; परंतु त्या दिवशीं पाहिलें, तंव वाजरीचो भाकर

आणि साधी भाजो इतकेंच जेवून तो स्वस्थ झाला आणि त्याच्या मनांत पक्कान खान्याचें येईना. त्याचे कारणाचा शोध करितां, असें समजलें कीं कांहीं रोगामुळें झाला असें पथ्य करावें लागत असे. तो क्रम इतके दिवस चालला, कीं मग त्यास त्याच खान्याची गोडी लागली. आतां माझा मतें जा सवयो तुह्यांस लागाव्या त्या खालीं सांगतो. आणि त्यासवयी कशा पाडाव्या हेंही सांगण्याविषयीं यत्न करितों.

१ प्रत्येक दिवशीं काय करायाचें त्याचा पूर्वी संकेत करून ठेवा.

हा संकेत पूर्वदिवशीं सायंकाळीं करून लिहून ठेवावा. नंतर प्रातःकाळीं उठून पुनः त्याचें अवलोकन करावें आणि तत्क्षणींच त्याप्रमाणें वक्तुं लागावें. याप्रमाणें पूर्वी स्पष्ट संकेत करून काम करूं लागलें असतां एक दिवसांत किती काम होतें याचा जो अनुभव घेईल त्यास आश्चर्यच वाटेल. आयुष्य तरी किती दिवसांचे आहे ! पूर्वी संकेत करून एका दिवसांत जें काम होतें, तें संकेता विरहित दोन दिवसांनींही होत नाहीं, आणि संकेत रहित काम केल्यानें आपण काय केलें तें आपल्यालाच समजत नाहीं. हें माझा अनुभवास आलें आहे. जो आपलें काम करण्याचा बेत ठेवील, त्याचें काम उत्कृष्ट रीतीनें चालेल. याचा प्रत्यय कोणालाही अनुभवा अंतीं येईल.

अशा क्रमानें चालणारा मनुष्य लब्धी फेंकणारा होणार नाही; कारण ज्या नदीचा प्रचंड प्रवाह महा सागरास मिळण्यास जात असतो ती जशी आपल्या पात्रा बाहेर न जातां स्तब्ध चालत असत्ये, त्याप्रमाणें त्या पुरुषांचें वृत्तन होतें. जर सांप्रत तुमचा शाळेंत अभ्यास चालला असेल,

तर तत्संबंधी कृत्यांचा क्रम तुमचे गुरु घालून देतील; तीं कृत्ये तुमचा नेहमींचा संकेतांत आलीं पाहिजेतच. परंतु त्या शिवाय कांहीं नवीन माहिती करून घेण्यास, अथवा जुनी खचीत करण्यास, अथवा आपले इष्ट व स्नेही यांची सौख्यवृद्धि करण्यासाठीं कांहीं तरी तुम्ही केले पाहिजे.

प्रथम जितके सांकेतिक लिहून ठेविले असेल, तितके आपल्या हातून न झाले ह्मणून तुम्ही निराश व्हाल; परंतु जसजसा हा तुमचा क्रम चालेल, तसतसें तुमचे काम अधिकाधिक होत जाईल आणि मग आपले हातून किती काम होते हे पाहून, तुम्हीच चकित होऊन जाल. या सवयीची आपल्या लोकांस जरूर आहे. कारण यांचा कोणतेच करण्याचा बेत नसतो. तसें झाल्यानें प्रातःकाळापासून सायंकाळपर्यंत यांचे काम संपतच नाही. यांस तर वाटत असते कीं आज आम्ही इतके काम केले, कीं कृतकृत्य झालों परंतु पाहूं गेलें तर कांहींच झालें नसतें. अगदीं प्राकृत ह्मण आहे कीं “ दिवस गेला रेंटी, मग दिव्यांत कापूस वेंटी”— तात्पर्य, स्वतः पुष्कळ श्रम घेऊनहि अव्यवस्थेमुळे तादृश फलप्राप्ति होत नाही. ही अव्यवस्था आपल्या लोकांच्या नाशाचे एक कारण आहे.

आतां दुसरी सवय कोणती तर,—

२ सतत श्रम करणे.

जर दुर्दैवेकरून तुम्हाला वाटत असेल, कीं आम्ही अचानक बुद्धिवान् आहों, आणि सर्व वस्तु आम्हाला आपोआपच येतील, तर असा समज घालवून लवकर उमजाल तर बरे. असें मनीं निश्चित बाणूं द्या, कीं जें कांहीं मिळवायाचें,

तें उद्योग खर्चून घेतलें पाहिजे; याकरितां या द्रव्याचा एक-दम भरणा करूं लागला. क्षुल्लक धंद्यामध्ये तत्परतेने चाललें असतां, पुढें मोठीं उलीढालीं करण्यास मार्ग होतो. नुसत्या उद्योगानें काय होऊं शकतें, हें पाहून वास्तविक अद्भुत वाटतें. प्राचीन काळचे लोक मोठे मोठे ग्रंथ लिहित, तें पाहून आपण आश्चर्यचकित होतो; परंतु त्या सर्वांची किल्ली उद्योग आहे; याणे सर्व संशयफुपाटें उघडतात. जो पुरुष प्रत्यहीं तीन तास जोराने चालेल, तो सात वर्षांनी भूगोलाचा परिघा इतका पंथ क्रमील. निरुद्योगीपणा अवलंबन करणें यासारखी दुसरी कोणतीहि वाईट स्थिति नाही; आणि या सवयी सारखी दुःखकारक दुसरी सवयहि नाही. तशांत ही सवय जशी सहज लागून जाते, आणि मोडून मात्र टाकण्यास कठीण, तशी दुसरी कोणतीच सवय नाही. निरुद्योगी मनुष्य लवकरच स्तिमित होऊन जातो; त्याचा वृत्ति इंडियन् (अथवा हिंदू झटलें असतांहि चालेल) लोकांसारख्या होतात, आणि मग तो त्यांचा पुढील ह्यणी प्रमाणें ओघानेंच वागूं लागतो. ती अशी “धावण्यापेक्षां चालणें बरें; चालण्यापेक्षां निश्चल उभें राहाणें त्याहून बरें; उभें राहण्यापेक्षां बसणें बरें; आणि बसण्यापेक्षां पडून राहाणें बरें.” मला असें वाटतें कीं जो अतिशय निरुद्योगी तो बहुधा सर्वाहून विशेष दयेस पात्र असावा; कारण वेडापासून काय जें सुख होतें असें ह्यणतात, तें जसें वेड्यासच मात्र कळतें, तशीं निरुद्योगीपणापासून जीं दुःखें उद्भवतात त्यांची निरुद्योग्यांसच मात्र कल्पना करवेल. मला माहित आहे, कीं पुष्कळ लोक अतिशय कामांत गुंतलेले असून उद्योगी नसतात. कारण बहुधा असें घडतें

कीं ज्याची अतिशय धांदल व गोंगाट असतो, तो उद्योगापासून दूर असतो. सुज्ञ पुरुष या दोहीं स्थितींचें सहज तारतम्य काढतील. जो पुरुष आपलें कर्तव्य कर्म व वास्तविक धंदा यांची उपेक्षा करितो, तो आपले मौख्याची स्मृति न पडावी, ह्मणून कांहीं तरी मनास उद्योग लावून देण्याचा सहजच खटपटींत पडतो. आणि आपल्या आचरणाविषयीं आपणास वाईट न वाटावें ह्मणून, जें वास्तविक कर्तव्य, तें टाकून भलतेंच करूं लागतो. जो उद्योगी असतो, त्यास वास्तविक पाहिलें असतां अतिशय अवकाश सांपडतो. कारण त्याचा वेळाचे निरनिराळे विभाग केलेले असतात, आणि प्रत्येक भागास कांहीं नियमित कार्य लावून दिलेंलें असतें; तें कार्य आटोपलें ह्मणजे याला अवकाश झाला. निरुद्योगी मनुष्यावर सुस्तीचें पटल येतें. मग जसें वादळ गेल्यानंतर समुद्र स्तब्ध होऊन जातो, तद्वत् याची अवस्था होते. मनुष्याचा उद्योगाचें पाणी अगदीं न चाले असें स्तब्ध होण्यापेक्षां, त्याचा ओष झपाट्यानें फुटून बांधावरून इकडे तिकडे वाहून जाईल तर बरें. निवाऱ्यावर महिन्याचे महिने पडून राहण्यापेक्षां, वादळांत हि गलबत हांकारून वादळ वटावून जाण्याविषयीं कोण इच्छा करणार नाहीं ? सेनेका ह्मणून एका युगानीं तत्व वेत्त्यानें आपले मित्रास पत्र लिहिलें त्यांत तो ह्मणतो, कीं “कांहीं नवीन ग्रंथ रचना केल्याशिवाय अथवा कांहीं चांगला ग्रंथ वाचून त्याचें तात्पर्य काढल्याशिवाय माझा एकहि दिवस गेला नाहीं.” उत्कृष्टता संपादन करण्यास उद्योगच केला पाहिजे. याविषयीं असें प्रसिद्ध मत पडून गेलें आहे, कीं निरुद्योगी ह्मणजे मनस्वी झालेले मूर्ख असें ह्मणतात. जो

पुरुष नियामक उद्योगी नहीं, त्याच्या किती काळ व्यर्थ जातो हे जर सूक्ष्मरीतीने पाहाल, तर तुझला आश्चर्य वाटेल.

अभ्यासाविषयी आणि सवयींविषयी संकेत करून तत्तुल्य कागदावर काढणे (ह० लिहिणे) हे काम सोपे आहे; परंतु ते संकेत कागदाचे कागदावर राहातात इतकेच कायते कठीण आहे. मग असे होते कीं ते संकेत एकदम सिद्ध होत नाहीत, ह्मणून आपण मुळींच सतत श्रम करण्याचे ठाकून देतो. लूथर* याणे देशपर्यटन करित असतां आणि दुसरे धंदे करित असतां, बैबल पुस्तकाचे समग्र भाषांतर केले हे पाहून सर्व युरोपखंडांतील लोक आश्चर्य करूं लागले; परंतु या सर्वांचे कारण एका शब्दाने कळते. त्याचा प्रत्यही कांहीं तरी करण्याचा दृढ निश्चय असे. आणि जेव्हां त्याला कोणी विचारी कीं त्वां हे भाषांतर कसे केले ? तेव्हां तो उत्तर देई कीं, “कांहीं तरी भाषांतर केल्याशिवाय म्या दिवस जाऊं दिला नाही.” असे होतां होतां समग्र भाषांतर झाले.

एक तुर्की लोकांमध्ये व एक स्पानियार्ड लोकांमध्ये अशा दोन ह्मणी आहेत. त्यांत सत्य पुष्कळ आहे. त्यांतून पहिली अशी, “उद्योगी पुरुषाच्या पाठीस एकच भूत लागते; निरुद्योग्याच्या मागे हजारां लागतात.” दुसरी अशी, “मनुष्यास बहुधा सैतान पाशांत पाडण्यास पाहातो, परंतु आळशी मनुष्य निश्चयेकरून सैतानास पाशांत पाडितो.” याजकरितां प्रत्यही निश्चये करून उद्योग करण्याची जर सवय पाडाल, तर किती दुष्ट संगति, किती कुकर्मप्रवर्तक पाश, किती अत्रूला हानि येण्याचे आणि आपल्या इष्टांस

* हा एक ख्रिस्ती धर्मोपदेशक होता.

असमाधान उत्पन्न करण्याचें प्रसंग ; या सर्वांपासून सुटाल ?

वर इतके दृष्टांत आले त्या अर्थी निरुद्योगी पणाचा निषेधाविषयीं आणि सतत श्रमाचा सवयीचा ग्रहणाविषयीं दुसरें सांगायस नको. परंतु आपल्या लोकांमध्ये रिकामें बसून निरर्थक वेळ घालविण्याची दृढतम चाल पडून गेली आहे, याकरितां मला एथें सर्वास विचार करायस प्रार्थिलें पाहिजे. सुजनहो ! बहुधा आपल्या लोकांस वेळाचा हिशेबच नसतो. वास्तविक पाहूं गेलें असतां, वेळासारखी दुसरी अमूल्य संपत्ति नाही. असें असतां तारतम्यें करून पाहिली तर क्षुद्र, अशी जी धातुमय संपत्ति, तिचा व्यय करण्याविषयीं परम दक्ष असे जे आपले लोक, ते, ही कालसंपत्ति किती बेसावधपणें उधळून टाकित आहेत ? अर्थात् इतकी संपत्ति व्यर्थ जात आहे, तंववर आपले लोक सुधारून, हा देश संपत्तिवान् होऊन, आपल्या योग्यतेनुसार उच्च स्थितीप्रत पावेल, ही अपेक्षा करणें हें मौख्य आहे. आतां सतत उद्योग चालविणें हें भलत्याचानें होऊं शकणार नाही याकरितां तिसरी सवय पाहिजे; ती कोणती तर,—

३ मनोनिग्रह.

एकच अभ्यास चालविणें, एकच संकेत वर्षानुवर्ष चालविणें; याला मनोनिग्रह ह्मणतात. कांहीं पुरुष असे असतात, कीं त्याणीं कोठें ऐकिलें किंवा ग्रंथांतरीं वाचिलें, कीं अशा अशा रीतीनें. अमुक मनुष्याने उद्योग केला, त्याला उत्कृष्ट सिद्धी झाली; ह्मणजे ते असें अनुमान करितात, कीं आपणहि तसें करावें. नंतर विचार न करितां

तसा वेत घालातात आणि हा वेत फार चांगला असें बोलू-
 लागतात. कांहीं दिवसां नंतर तो वेत सोडून दुसऱ्या
 मार्गे लागतात. यांचा मनांत असें येत असतें कीं अमुक महान
 पुरुषानें हें कृत्य केलें, तें कृत्य केलें, तेव्हां आह्मी तसें करूं;
 परंतु कोणतीहि सवय नवी लाविली असतां जशी साहजिक
 थोडक्या वेळांत दुःसह होत्ये त्याप्रमाणें होऊन ते सोडून
 देतात. एक अभ्यासी पुरुष होता त्याणे ग्रंथांतरीं असें
 वाचिलें, कीं एका थोर पुरुषानें आपल्या दरवाजावर “का-
 लो गच्छति जल्पतां प्रतिदिनं,” अशीं अक्षरें लिहिलीं
 होतीं. तें वाचितांच याणे आपल्या दरवाजावर ढवढवित
 अक्षरांनी तसें लिहिलें. पुनः त्याचा असें वाचण्यांत
 आलें कीं एक विद्वान् ब्लाक्स्टन्* नामक धर्मशा-
 ख्याची वाखाण करीत असे. असें पाहतांच याणे सर्व
 गोष्टी सोडून ब्लाक्स्टन्कृत भाष्य विकत घेतलें आणि
 मोठ्या उत्सुकतेने वाचूं लागला. इतक्यांत त्याचे कार्नी
 आलें, कीं कोणी नामांकित गृहस्थ संभाषणापासून बहुतेक
 ज्ञान संपादन करीत असे. असें ज्ञान संपादन होईल या
 विषयीं बराच संशय आहे. तथापि तसें ऐकतांच ब्ला-
 क्स्टनकृत ग्रंथ टाकून इकडे तिकडे मंडळ्यांत जाऊन
 संभाषणाने ज्ञान मिळविण्याविषयीं तो उद्युक्त झाला.
 अशा विद्यार्थ्यांनीं भरलेली एक शाळा असेल, आणि जर
 त्या सर्व विद्यार्थ्यांस एकवट करून त्यांचा पुतळा बनाविला,
 तर तोहि वास्तविक अभ्यासी होणार नाहीं. जा मनुष्यास
 दोन कर्तव्य कर्मांतून कोणतें प्रथम करावें, याविषयीं सदो-
 दित शंका येत्ये, त्याचा हातून एकहि कृत्य तडीस जाणार

* एक इंग्लिश विद्वान्.

नाहीं. जो पुरुष कांहीं निश्चय करितो, आणि कोणी
 खेद्याने त्याविरुद्ध कांहीं सुचविल्याबरोबर तो निश्चय बद-
 लतो; जाचीं घटिकेंत मते बदलतात आणि वेत फिरतात;
 जो जसजसे तय्यतीचे वारे लागेल त्याप्रमाणे, वानदि-
 ग्दर्शक यंत्रासारिखा इकडून तिकडे उलटतो; त्याचा
 हातून कोणतेहि मोठे अथवा उपयुक्त काम व्हावयाचे नाहीं.
 कोणत्याहि कामांत त्याचा पाय पुढे न पडतां, फार झालें
 तर तो जागचे जागीं राहिल; अथवा बहुधा सर्वांत माग-
 सात्रेल. जो प्रथम चांगली सलाह घेतो, नंतर दृढ निश्चय
 करून, दुर्बल बुद्धीचा पुरुषास कांहीं काम करण्यापूर्वीं जा
 क्षुल्लक अडचणी भिववितात, त्यांणीं न भीतां तो आपला
 कार्यवाद तडीस नेण्याविषयीं निश्चित मनोनिग्रहाने झटतो,
 तोच पुरुष कोणत्याहि विषयांत कीर्ति मिळवील. यास
 दृष्टान्त. कोणी एक विद्यार्थी मृत भाषा (ह्यणजे जा सांप्रत
 लोकव्यवहारांत बोलण्यांत येत नाहींत त्या) यांचा
 अभ्यास करूं लागला, इतक्यांत एक मित्र आला, त्यागे
 ह्मटलें कीं तूं आपला काळ व्यर्थ घालवित आहेस; जर अशा
 निरुपयोगी शब्दांपेक्षां, नवनव्या कल्पनांचा संग्रह कर-
 शील तर वरें. हें ऐकतांच हा आपल वेत फिरवून गणि-
 ताचा अभ्यास करूं लागतो. इतक्यांत दुसरा मित्र
 येऊन, मोठ्या गांभीर्याचा व सुज्ञतेचा हावभाव दाखवून
 पुसतो, कीं तूं काय कोठें विद्यालयांत गुरु "प्रोफेसर"
 होण्यास इच्छितोस? जर तसें नसेल, तर हा तुझा वेळ
 फुकट जात आहे; कारण संसारामध्ये साधारण गणित
 शिकलें ह्यणजे पुष्कळ झालें. हें कर्णो पडतांच त्यागे
 आपलें भूमितीचें पुस्तक (युक्लिड) फेंकून दिलें, आणि

दुसरा विषय हातीं घेतला; तोहि याचप्रमाणें शाहाण्याचा सूत्रनेवरून सोडिला. याचप्रमाणें बेत बदलतां बदलतां सर्व आयुर्दाय खर्च झाला. अशा क्रमाचें मौर्य सर्वांचा दृष्टीस पडल्यावांचून राहणार नाहीं. याचा निकृष्ट परिणाम हा होतो, कीं येणेकरून डळमळितपणाची सवय लागत्ये; आणि एवढ्या सवयीनें चांगल्या रूपास येण्याचीं साधनें असूनहि निष्फल होऊन जातात. याजकरितां, जो क्रम अवलंबन करायाचा तो विचार करून दृढ अवलंबन करा, आणि एकदा अवलंबन केल्यावर, भगीरथ प्रयत्न करून त्याप्रमाणें चाला.

जें आज करण्या जाणें असेल तें उद्यांपर्यंत शिल्पक डेवण्याची सवय पाडिली असतां, आपले बेत कितीहि चांगले असले तथापि ते नाशाप्रत पावतील. तुझाला असें वाटेल कीं, “त्या पत्राचें उत्तर उद्यां दिलें तरी चालेल; अथवा तें माझा मित्राचें काम उद्यां केलें तरी चालेल; कारण असें केलें असतां त्याचें नुकसान होत नाहीं.” तर मी असें सांगतां कीं त्याचें नाहीं, परंतु तुमचें नुकसान होत आहे. कारण अशा एका पाशांत सांपडलां, कीं शत्रूने किझा बळकाविला असें समजा. तुझाला असें वाटेल कीं “तो विचार अथवा ती अमुक अमूल्य गोष्ट आपल्या स्मरणवर्तीत उद्यां लिहून ठेवूं.” तें खरें; परंतु अशा लालनाने तुमचा मोठा तोटा होत आहे. प्रत्येक तास कांहीं तरी नियमाने सतत उद्योगाकडे लावून द्यावा. याप्रमाणें पूर्वसंकेताने एक दिवस भ्रम केले, तर संकेतरहित एक आठवड्यापेक्षां त्यांत विशेष श्रेय येतें.

मनोनिग्रहाचीं उदाहरणें देण्यास फार लांब जावयास

नको. अर्वाचीन कालचा नितक्या सुधारणा व शोध त्यां-
 तून बेरेच मनोनियहास आपला पिता ह्यणत्रितात. प्रथम
 अमेरिकेचा शोध कोलंबसाचा मनोनियहाने लागला; युरो-
 पियन् लोकांस हिंदुस्तानांत केप आफ गुडहोप कडून ये-
 ण्यास, (ह्यणजे सांप्रतचा सत्ताधोशांचा इकडे मूळ पाय
 शिरण्यास) पोर्तुगीस लोकांचा मनोनियह कारण झाला.
 साधारण रीतीने पाहिलें असतां सर्व इंग्रेज लोकांचा कृ-
 त्यांत मनोनियहाचा अंश बराच असतो. वीस वर्षांपूर्वी
 आगगाडोचें नावहि या देशांत थोड्यानीच ऐकिलें अ-
 सेल; आणि तशांत सह्याद्रिपर्वत फोडून देशान्तरीं
 जाणें हें तर कोणाचा स्वर्गीहि नसेल; परंतु एक
 कृत्य तर आज अनुभवसिद्ध आहे; दुसन्यास आरंभ
 झाला आहे; आणि पूर्वी पर्वतछेद झाले आहेत, आणि
 सांप्रत क्रम चालला आहे, त्यावरून तेंहि कृत्य तडीस जा-
 ईल याविषयीं मला काडीमात्र संशय नाही. परंतु
 हीं सर्व कृत्यें, व अशींच दुसरीं जीं हल्लीं अनंत होत आ-
 हेत व जा झालेल्या कृत्यांचें वर्णन इतिहासांतरीं आहे, हीं
 मनोनियहाचीं फलें होत.

आतां आपल्या लोकामध्ये बहुधा इतका उतावीळ-
 पणा शिरला आहे, कीं बहुधा सर्व लोक लहानमोठे
 सद्यःफलदायक धंदे हुडकूं लागतात. काहीं उद्योग
 काढिला असतां प्रथम प्रश्न हा पुढें येतो, कीं या-
 पासून तूर्त फायदा काय तो सांगा; मग पुढचें पुढें. शिजे
 तंव जांस धीर नाही, मग पिके तंवर कोठचा, अशी जे-
 थपर्यंत आपल्या लोकांची स्थिति आहे; जंव हे दीर्घदृष्टि
 होऊन दूर लाभावर दृष्टी ठेवून सतत श्रमाची सवय

पाडणार नाहीत, तंत्रवर यांचे स्थित्यंतर होऊन हे रूपास येतील हे दुरापस्त आहे.

इतक्याहि सत्रयी असून जर नेमले काम, नेमल्या वेळवर झाले नाही, तर सर्व निष्फल होईल ; याजकरितां.

४ कालनियमाची सत्रय पाडा.

सर्व मनुष्यांचाने कालनियामक होऊं शकवेल, परंतु जसे नियामक असावे त्याप्रमाणें थोडेच राहातात. थोडकासा उशीर लावून सर्व काम करणें हे फार सोपें आहे, परंतु कालनियमाने जेव्हाचें तेव्हा काम करणें हे तसें सोपें नाही. परंतु अशी सत्रय आपल्यास आणि जगास अति उपयोगाची आहे. कालनियामक पुरुषाचें काम दुसऱ्याहून दुप्पट होऊन याला दुप्पट सुलभ पडून संतोष होतो.

कित्येकांस वाटते कीं अशी सत्रय पाडणें हे हलकें काम आहे. मोठ्या बुद्धिमानाने अशी सत्रय पाडण्याची इच्छा ठेवणें हे अति हलकें आहे. तर काय ल्वाक्स्टन् याची बुद्धि हलक्या प्रतीची होती ? याने जी कालनियामकता स्वीकारिली, हे काय त्यामध्ये दुसरे मोठे गुण नव्हते ह्मणून कीं काय ? या दोहींतून कांहीं कारण नसतां, जेव्हां तो आपलीं प्रख्यात व्याख्याने देत असे, तेव्हां आपल्या श्रोते मंडळीस तो एक क्षणहि वाट पाहायास लावित नसे. आणि जामध्ये हा गुण नसे, त्याविषयीं याचें मत कधीं चांगलें पडत नसे. मिस्टर ब्रुअर ह्मणून एका ख्रिस्ता धर्मोपदेशकाविषयीं असें लिहिलें आहे, कीं तो विद्यार्थी असतां मोठा कालनियामक असे. एके दिवशीं प्रातःकाळीं

सातांचा ठोका वाजतांच पाठाप्रमाणें सर्व विद्यार्थी प्रभुची प्रार्थना करायास उटले. गुरुने पाहिलें, तों मिस्टर वृंभर नाहीं, ह्मणोन कांहीं वेळ थांबला; इतक्यांत वृंभर आला असें पाहून त्यागे त्यास ह्मटलें “अहो सात वाजले, आणि आह्मी आरंभ करण्यास सिद्ध होतो, परंतु तुम्ही न आलां हें पाहून आह्मास आंति झाली कीं घड्याळ फार जलद चालत असेल; ह्मणून थांबलों.” नंतर पाहातां खरें खु- रेंच घड्याळ कांहीं मिनिटें जलद चालत होतें.

जर जर्ज फेडण्याविषयीं नियामक असणें यांत मोठा सद्गुण नाहीं; तरी हेंहि कित्येकांत नसतें. मुखत्वेकरून नित्य कृतीमध्ये आपल्या हातून कालनियामकपणा फार राहात नाहीं. कोणी असें ह्मणतो कीं मला आतां वेळ लागला; परंतु असो, असें पुनः होणार नाहीं. तसेंच एकादा ह्मणतो आजचा माझा संकेत तडीस गेला नाहीं. या प्रमाणें ढकलाढकली करणारांचें बोलणें असतें. परंतु माझे असें सांगणें आहे, कीं सर्व गोष्टींमध्ये तुम्ही कालनियामक आसा. जर अमुक तासास उठायार्चें असें तुमचा मनांत असेल, तर तत्क्षणीं उठून तयार व्हा. जर भोजनापूर्वी इतकें काम करायार्चें असेल, तर तें करण्यांत किमपि कसर करूं नका. जर कोठे सभेस अथवा मित्रांस भेटाय- स जावयार्चें असेल तर नेमल्या वेळां तेथें जा. जर सभे- मध्ये आपणास कांहीं करायार्चें असेल तर मग आपण ज- रासे उशीर करण्यास कदाचित् प्रवृत्त होऊं. एका गृह- स्थाची या उशीर लावण्याचा संवयीशिवाय दुसरी क- सली ख्याति नव्हती. तो ह्मणत असे, कीं आपली लो- कानी वाट पाह्याची यांत मोडेपणा आहे. आतां इतकें

खचीत आहे, कीं कोणी सभा तुमची वाट पाहत बसली असून, तुम्ही आलां असतां आनंदित होईल, परंतु जर तुम्ही पूर्वीच येऊन आपले स्थानीं असतां, तर मला वाटते कीं त्यांस विशेष आनंद झाला असता. जर कोणत्याही दोन गोष्टी करायाचा असतील ; जातून एक केलीच पाहिजे आणि दुसरी करण्याविषयीं तुमची फार इच्छा आहे, तर जरूरीची असेल ती प्रथम करा. हा नियम न ठेविल्याने आपण आपल्या कामांत कालनियामक होऊं शकत नाहीं, असें बहुधा होऊन जाते.

आपल्या लोकांचा कालनियमाविषयीं वर्णनच करायस नको. कारण यांजवळ कालाची गणतीच नाहीं. मग याणी हिशेब ठेवून नियामकता ती कशाकरितां ठेवावी ? कोणाला भेटायस गेलें, ह्मणजे प्रथम गांठपडण्यासच चार घटिका जातात, (भीत भीत चार घटिका ह्मणतो हो !) कांहीं प्रसंगीं दिवसांचे दिवस, व महिन्यांचे महिनेहि जातात. नंतर मग पुढें डोहळ्यांवरून गर्भलक्षणें. त्याप्रमाणें, त्याचा कार्यभाग जो कांहीं होणें असेल तो, याच प्रमाणें कालनियमाने होतो. कोणा एकाचे घरीं चार वाजतां जाण्याचें निमंत्रण असलें, आणि आमची मंडळी सात वाजतां जमली, तर मग त्या गृहस्वामीने आपला भाग्योदयच समजावा. ही वाईट चाल इतकी आमचा लोकांचा देहांत निविड दाटली आहे, कीं यांचे मोठे दुर्दैवाचेंच ही सूत्रक चिन्ह आहे असें समजलें पाहिजे. अहो ! जे केवळ पोटाची, जांचा केवळ परान्नावर निर्वाह, तेहि कोणी अत्यादरें आमंत्रण केलें असतां कालनियम केल्यावांचून राहात नाहींत ; मग इतरांकडे

पाहावयासच नको. फार काय सांगावें ? परंतु या ज्ञानप्रसारक सभेंतील सभासदांसहि कांहीं वर्षांमागे बरेच वेळ वरील दोषाविषयीं निषेध करण्याचे प्रसंग आले होते.

वरील सवय लागून सर्व कृत्यें सुरळीत चालण्यास आणखी एक सवय पाहिजे. ती कोणती तर ;—

५ प्रातःकाळीं लवकर उठणे.

दीर्घायुषी आणि विख्यात असे पुरुष बहुधा प्रातःकाळीं उठणारे होते. उशिरां उठलें झणजे, आपलें काम आरंभण्यास उशीर होतो. आणि मग त्या दिवशीं सर्व कामांचा विघाड होतो. फ्रांकिन् † झणत असे कीं जो उशिरां उठेल, त्याणे जरी सारा दिवसभर धांवाधांवा केली तरी रात्रपर्यंतहि कदाचित् त्याचें काम संपणार नाही. डॉन स्विफ्ट् झणून इंग्लिश ग्रंथकार झणतो कीं सकाळचा प्रहरीं निजून राहाणारा असा एकही मनुष्य कीर्तीस चढलेला पाहिला नाही.

बफन् नामक सृष्टिशास्त्रवेत्ता आपले ग्रंथांविषयीं असा इतिहास वर्णन करितो, कीं “ लहानपणीं मला निद्रेची फार गोडो असे. ती माझा बहुत काल हरण करी. परंतु तिचा पराभव करण्यास माझा विचारा चाकर जोसेफ मला फार उपयोगी पडे. जा दिवशीं मला साहा वाजतां उठविशील त्या दिवशीं तुला एक क्रौन (झणजे अडीच रुपये) देईन असें जोसेफास सांगें. त्याप्रमाणें दुसरे दिवशीं मला त्रास देऊन जागें करण्यास तो धुकत नसे; परंतु त्याचा बदला, त्याला शिब्या मिळत. दुसऱ्याहि दिवशीं तो तसें करो.

† एक अमेरिकन् तत्ववेत्ता

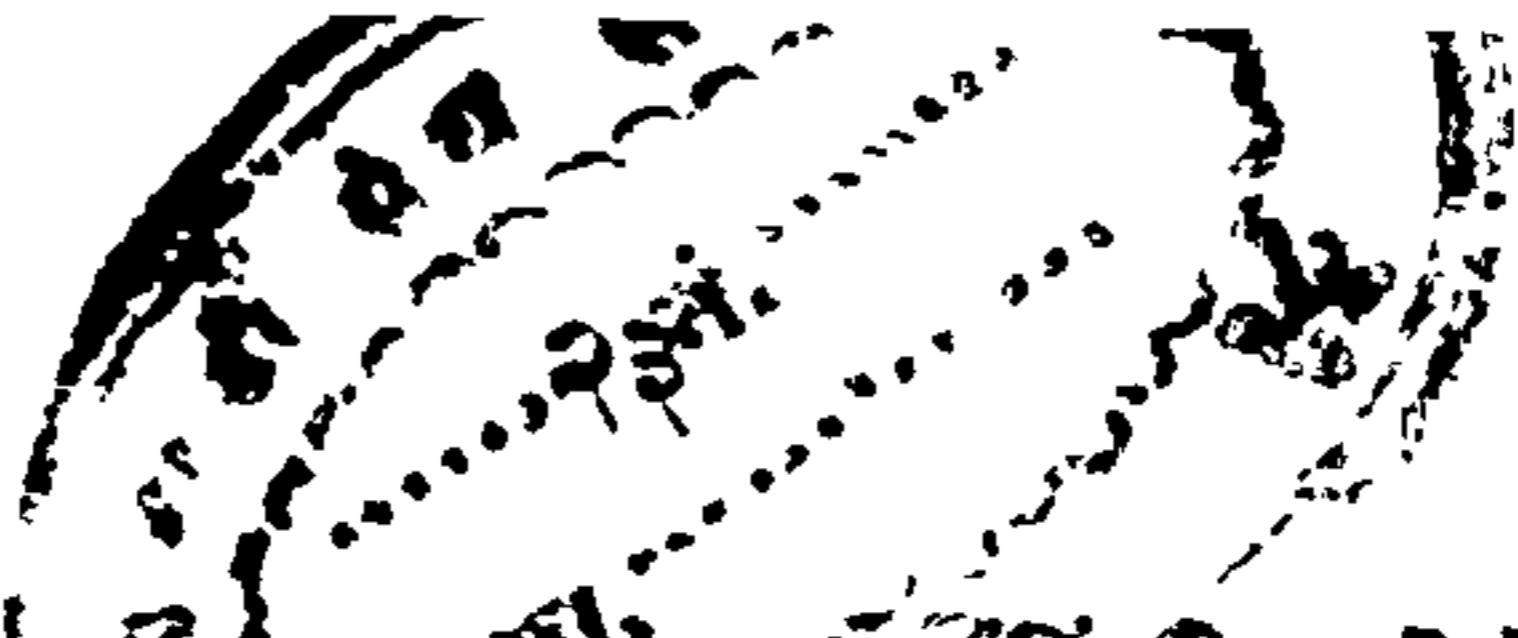
तथापि मी उडत नसें; आणि तेणेंकरून माझा काल व्यर्थ गेला असें दोन प्रहरीं मला कवूल करावें लागे. मी त्याला त्या दिवशीं सांगें, कीं तुला कसें काम साधावें तें समजत नाहीं. तूं माझा वचनाचें स्मरण ठेवून माझें रागाचें भाषण लक्षांत आणूं नको. असें झालें ह्मणजे दुसऱ्या दिवशीं त्याणे बलात्कार करावा, तेव्हां मी त्याजबळ क्षमा मागावी, त्याला निवून जा ह्मणून आज्ञा करावी, शेवटीं कहर करावा; परंतु जोसेफाने आपलेंसें करावें; तेव्हां मला उदणें प्राप्त व्हावें. याप्रमाणें प्रत्यहीं जेव्हां तो मला उठवी तेव्हां जा त्याला शिव्या मिळत, त्याचा बदला मी उठलों ह्मणजे त्याचे आभार मानीं आणि एका अवरांतर त्याला एक क्रौन इनाम देई. होय खचित सांगतो कीं माझा ग्रंथांपैकीं दाहावारा पुस्तकें विचान्या जोसेफाचा योगाने झालीं आहेत. ”

प्रशियाचा राजा फ्रेडरिक धि ग्रेट हा वयातित व रोगग्रस्त झाला असतांही, त्याचा असा सक्त हुकूम असे कीं आपल्याला प्रातः चोंहोंचा पुढें निजुं देऊं नये. रशियाचा बादशाहा पीटर धि ग्रेट हा लंडन एथें सुतारकाम आणि लोहारकाम शिकत असतां, तसेंच रशिया देशामध्यें राजकारभार चालवीत असतां सार्वकाल अरुणोदयापूर्वीं उडत असे. तो असें ह्मणे कीं “मला माझें आयुष्य जितकें वाढवेल तितकें वाढवायाचें आहे, ह्मणून मी जितका थोडे निजून निर्वीह होईल तितका निजतो.” याचविषयीं डाड्रिज ह्मणून एका ग्रंथकारानें असें ह्मटलें आहे, कीं जर कोणी पुरुष प्रत्यहीं एकाच तासास निजून सात वाजतां उठयाचा तो पांच वाजतां उठेल, आणि याप्रमाणें सतत चाळीस

वर्षे क्रम चालवील, तर दहा वर्षे वाढल्या इतके बहुधा त्यास श्रेय येईल.

लवकर उठतां यात्रे याकरितां लवकर निजणे अवश्य आहे. याशिवायहि लवकर निजण्याविषयीं कारणें पुष्कळ आहेत. लवकर निजले असतां आपली दृष्टि बहुधा मंद न होतां शरीरास अरोग्य होईल. स्रष्ट्याचा क्रम पाहिला असतां असा दिसतो, कीं पुरवरात्रीस विराम घ्यावा. याविषयीं डाक्टर डाइट् आपल्या शिष्यवर्गास असे सांगत असे कीं मध्यरात्रीपूर्वी एक तास निजले असतां, पश्चात् दोन तास निजण्याचे श्रेय येते. याकरितां रात्रौ दहांबरोबर दिवा मालविण्याचा निश्चय करून त्याप्रमाणे चालावे, दहा वाजतां निजून पांच वाजतां उठले तरी चालेल; कारण बहुधा सात तासांची विश्रांति या शरीरास पुष्कळ आहे.

इतके लवकर उठण्याची सवय कशी पडेल असें ह्या गाल, तर असा विचार करा, कीं तुम्ही आज रात्रौ दहा वाजतां निजलां. आतां कदाचित् तुम्हाला फार वेळ जागण्याची सवय असल्यास दोन घटिका झोंप आली नाही, आणि प्रातः पांचांची घंटा वाजली, तेव्हां तुम्ही तर साखर झोंपेचा गुंगीत अहां. आतां कसे करावे ह्यागून विचाराल तर सांगतो एका. जर या जगामध्ये काहीं नाव करण्याची तुमची उमेद असली, तर आधीं ही सवय तुम्ही पाडिली पाहिजे. जर द्रव्य खर्चून ही सवय संपादेल, तर कितीहि खर्चण्यास मागे सरूं नका. आपणास कवकर उठण्याची सवय पाडण्याकरितां कोणी बाजा करणारे घड्याळ वाळगितात. आणि त्यावरच त्यांचा वेत वसतो. सारांश

हरतऱ्हेने लवकर उठण्याची सवय पाडिली पाहिजे. एक-
दा जागे झालां, ह्मणजे ऐंढम उठून हांतुरणाखाली उभे
राहा. जर क्षणभर कांकू करीत बसलां, तर, लाग-
लीच झोंप तुझाला पकडील; नंतर मग तुमचा निश्चय
फुकट होऊन, तुमचा आशा व्यर्थ जातील. आणि सवयी
मोडतील. जा तरुण पुरुषांस लवकर निजण्याची सवय
आहे, त्यांला लवकर उठण्याची सवय लागेलच लागेल;
आणि मग रात्रीपासून जे चित्तास अनेक पाश प्राप्त हो-
तात त्यांपासून ते मुक्त होतील. जास लवकर उठण्या-
ची सवय आहे, तो बहुधा उशिरां उठणाऱ्यांपेक्षां फार
वर्षे वांचेल; त्यापासून विशेष उपयोग होऊन त्याची कि-
र्तीहि अधिक वाढेल; त्याचें आयुष्य स्वस्थतेने आणि आ-
नंदाने लोटेल. याविषयाचें इतका वेळ प्रतिपादन कर-
ण्याचं कारण विद्यार्थ्यांस बहुधा प्रातः निजून राहाण्याची
फार सवय लागत्ये, आणि ती मग सुटत नाहीं.

प्रातः उठण्या विषयीं आपल्या शास्त्रांत हि बहुतच सां-
गीतलें आहे. त्या अर्थां आतां एथें फार विवेचन करीत
नाहीं. प्रातः उठण्याचा सवयीपासून बहुधा रात्री लवकर
निजण्याची सवय लागत्ये, तीहि मोठ्या फायद्याची आहे.

आतां आपणास वरील सवयीनीं जें ज्ञान संपादायाचें
तें सर्वत्र प्रसृत आहे ह्मणून;—

६ जो पुरुष भेटेल त्यापासून कांहींतरी उपदेश घ्या.

तुझीं चाळिशांत या तंत्रवर, जर नियमानुसार वर्तन
असेल तर त्याप्रमाणें, आणि नसेल तर त्याप्रमाणें, तुमचे
योग्यतेमध्ये तारतम्य होईल. सर्व थोडे थोडे बहुधा या

नियमा प्रमाणें वर्ततात; परंतु अशीच सत्रय जानां असे फार थोडे; फारकरून कांहीं स्वर्थासाठीं अथवा खुशीसाठीं असें करितात. परंतु सर्व वस्तूपासून आपलें व्यावहारिक ज्ञान वाढविण्याविषयां आपण फार मोडेपणीं आरंभ करितां. *सर वाल्टर स्काट् असें सांगतो कीं. कोणीहि कां मला भेटेना; त्याचा धंदा कांहीं असो, अगदीं एकादा मूर्खशिरोमणि घोडेवाला कां असेना? तरी त्यापासून कांहीं तरी मला पूर्वीं माहित नव्हतें असें, व उपयोगी असें मी शिकें. त्याला सर्व गोष्टींची माहिती असे त्याचें कारण हें असें दिसतें. या जगामध्यें सदोदित जसे डोळे उघडे ठेविले पाहिजेत तसे कानहि उघडे ठेविले पाहिजेत.

सीसिल ह्यगून एक इंग्लिश प्रधान होता; तो असें ह्यगतो. कीं माझे आईजवळ एक दासी असे. ती फार शाहाणी असे. एका मनुष्यास जत्रांची दारू करण्याकरितां बलाविलें होतें, आणि त्याचें काम पाहून ती कृति शिकायास तिला सांगितलें होतें. त्याप्रमाणें तो मनुष्य कांहीं वेळ तें काम करीत असतां मधील कांहीं कृति केली ती दासीस समजली नाहीं; त्यावरून हिणे त्यास विचारितांच त्याणे हिला मूर्ख असें ह्यगून पुष्कळ दुरुत्तरें बोलिला. नंतर जेव्हां माझा आईने त्या दासीस विचारिलें, कीं हें वाईट बोलणें त्वां कसें सहन केलें? तेव्हां ती ह्यगाली, कीं त्यापासून मला जें ज्ञान प्राप्त झालें त्या करितां, मी त्याहूनहि हजारपट आणखीं सांगिलें असतें. आपल्या धंद्या खेरीज दुसरें कांहीं आपणान्न माहित असूं नये हा समज खोटा आहे. अशी ह्यग आहे कीं जा रस्त्याने जावयाचें नाहीं त्याची

* एक स्काटलंडातील कवी.

चौकशी कशास पाहिजे ? तर असें नाही, जो तो मनुष्य आपल्या धंद्याविषयी चांगला माहितगार असता ; आणि त्यांतील कितीएक समजून घेण्यास योग्य अशा गोष्टी त्यास माहित असून आपणास नसतात. याजकरितां जो कोणी भेटेल त्यापासून किंचित् तरी उपयुक्त ज्ञान संपादावे ; तेणेकरून आपल्या धंद्यांत आपली कीर्ति कमी होणार नाही.

यावरून सर्व गोष्टी शिकाव्या असें मी तुम्हास सांगतो असें नाही. तर इतकेच सांगतो कीं एक मुख्य उद्देश ठेवून, त्याशीं जा वस्तुंचा संबंध असेल त्यांकडेहि किंचित् लक्ष द्यावे. जसें आपल्यास दूर देशीं कांहीं काम करायास पाठविलें, तर त्या स्थानीं पोचूं पर्यंत वाटेत नेत्रा दिकांचा उपयोग करूं नये काय ? तर करावा. आपला जो मूल उद्देश, तो उत्तमरीतीने शीघ्र तडीस न्यावा खरा ; परंतु वाटेने जे चमत्कार/दृष्टीस पडतील ते कां पाहूं नये ? जा चमत्कारीक गोष्टी कानीं येतील त्या कां ऐकूं नये ? तेणेकरून काय आपल्या कामास अडथळा येतो ? असें नाही तर उलटें आपलें शाहाणपण, व चतुरस्रपणा, हीं वाढतात ; तेणेकरून आपण अधिक उपयोगी होतां.

सर्व जें कांहीं ज्ञान संपादन करायाचें त्यास स्थैर्य पाहिजे. परंतु जर आपलीं मते क्षणक्षणा बदलूं लागलीं, आणि आतांचे विचार घटिकेंत नाहीसे झाले, तर मग आपले ज्ञानाचा उपयोग काय ? यासाठीं ;—

७ आपल्या वृत्तींविषयी व कृतींविषयी दृढ विचार असूं द्या.

जो चांगला विद्यार्थी आहे, तो जें कांहीं अवलोकन

करायाचें असेल, तें प्रथमच पुर्तेपणीं अवलोकून, नंतर त्याचें मनन करून तें दृढ करितो. यामुळें पुनः केव्हांहि तो विषय त्यापुढें आला, तरी त्याचा विचार झालेलाच असतो. याजकरितां जो विषय पाहायाचा असेल तो वरवर पाहूं नका. जर आतां पुर्तेपणीं पाहायास अवकाश नसेल, तर अवकाश मिळेपर्यंत थांबा. तो विषय मोठा असो कीं लहान असो, जर तो पाहाण्याजोगा असेल, तर एकदा पाहून टाका. असा कीं जरी पुनः केव्हांहि तो विषय तुझ्यापुढें आला, तरी तुमचें मन त्याविषयीं निश्चित व निश्चल असावें. याप्रमाणें निश्चित व निःशंक जाचे विचार झाले असतात, तो पुरुष स्थिरबुद्धि असतो. सर्व काहीं गोष्टी, जांतून विचारशक्तिने तारतम्य काढायाचें असतें, तद्विषयक हे विचार असतात. कोणत्याहि गोष्टीविषयीं सिद्धान्त करण्याची घाई करूं नये. काहीं लोकाना विचारशक्ति असून उतावळीमुळें चुका करितात. याकरितां जर स्वस्थपणाने ते कोणत्याहि विषयाचा विचार करतील, तर त्यांचे सिद्धान्त बहुधा बरोबर होतील.

लाटिग्र या इंग्लिश धर्माध्यक्षास जेव्हां मेरी राणीचा कारकीर्दीत धर्माविषयीं वाद करून आपलें मत स्थापन करायास सांगूं लागले, तेव्हां त्याणे वाद केला नाहीं. कारण तो वृद्ध झाला होता, यामुळें त्याची बुद्धि किंचित कमी झाली होती. परंतु त्याणे पूर्वी आपल्या धर्माविषयीं अशी खातरी करून घेतली होती, कीं त्याणे आपलें मत न सोडीतां प्राण दिला. अशा स्थिर बुद्धीचा पायावर जाचे वर्तणुकीची इमारत बांधली असेल, तिला कोणत्याहि उत्पाताची भीति नाहीं.

कितीएक लोक आपल्या पोषागाचीच थोरवी मिरवितात. कित्येक अति मलिनत्व स्वीकारून आपला साधेपणा दाखवितात. हीं दोन्ही कर्मे निंद्य आहेत ; याविषयीं इतकेंच माझे सांगणें आहे, कीं-

८ आपले शरीर व पोषाग साधा, स्वच्छ, व नीट असूं द्या.

शरीर हें आत्म्याचें घर आहे, याजकरितां त्याचा मोठा गर्व वाहूं नका. जसा कोणी चांगला मनुष्य आपले घराची आंतून बाहेरून स्वच्छता ठेवितो, तसा तुमचा पोषाग साधा आणि स्वच्छ असूं द्या. आपले कपडे इतके उंच असावे, कीं ते स्वच्छ बाळगण्याविषयीं आपले मनांत आस्था राही; आणि ते तगविण्यामध्ये आपली दक्षता दृष्टीस पडे. व्यायामाचे वेळीं आणि अभ्यासाचे वेळीं निरनिराळे कपडे असावे. आपला पोषाग ऊबदार असावा, आणि मळला असतां वरचेवर बदलावा. आपले पाय सुखे आणि गरम ठेवावे. असें करण्याकरितां दररोज चालण्याचा अभ्यास ठेवावा.

पोषागाविषयीं छंदारी मिरवूं नये. आपला आंगरखा, पागोटें, धोतरें स्वच्छ ठेवावीं ; परंतु जसें काय जन्मास येऊन हेंच सार्थक्य करायाचें आहे असें दाखवूं नये, अथवा मनामध्येहि वागवूं नये.

आपले दांत स्वच्छ ठेवण्याविषयीं फार दक्ष असावे. दिवसांतून निर्यामित वेळेस मीठ व चांगल्या [गोंवरीचा] कोळशाचा राखुंडीने घासावे, आणि निजायाचे वेळीं मुख्यत्वेकरून घांसल्याशिवाय तर निजुंच नये. याप्रमाणें केलें असतां, बहुधा क्षातारपणपर्यंत दांत चांगले राहातील.

या गोष्टोवर मी इतके प्राबल्य देवितों याचें कारण, असें नकेलें असतां असे परिणाम होतात, कीं दांत कमी झाल्यामुळे श्वासोश्वास दुर्गंधियुक्त येतो; दांत दुखूं लागून वेदना होतात; अन्नाचें चवर्ण न झाल्यामुळे आरोग्यता नाहीशी होत्ये; आणि दांतहि लवकर पडतात. सांप्रत जरी ही गोष्ट हलकी अशी वाटत असली, तरी पुढें जड जाईल, आणि मग उपाय चालणार नाही.

छांदिष्टपणापासून दूर राहावें. कारण छांदिष्ट मनुष्याचा तब्यतीप्रमाणें वर्तण्यास लोकांस फार भारी होतें.

जेवणाचा वेळीं मर्यादेने चालावें. आपली कितीहि हुशारी व विद्वता असली, तथापि आपली चालचर्या, रीत-भात, जर उद्धट असली, तर आपला चाहा पडणार नाही. आपल्या स्वाध्यायांबरावर गृहस्थाईने वागावें. हलकटपणाने अथवा अनाडीपणाने वर्तू नये. कारण जसा आतां तुमचा स्वभाव ठेवाला, तसा तो जन्मवर राहिल. सारांश पोषाग व शरीर हीं बेतवार ठेवावीं.

आपलीं पुष्कळ कामें धांदलीने विघडून जातात, आणि अर्धवट राहातात; याजकरितां;—

९. जें काय कराल तें चांगलें करित जा.

साधारण रीतीने आपण इतके उताविळ असतो, कीं बहुधा जितके चांगलें काम आपल्या हातून व्हावें तितके क्वचितच एकाद्याचा हातून होतें. बहुधा कोणासहि विचारणें झाल्यास, त्या गृहस्थाने अमुक गोष्ट किती वेळांत केली हो? असें विचारितात; किती चांगली केली, असें बहुधा कोणी विचारित नाही. ही मोठी वाईट सवय आहे. जी गोष्ट करण्याजोगी असेल, ती चांगलीच केली पाहिजे.

कोणास वाटेल कीं असें केल्याने काम लवकर आटोपत नाहीं. तर असें नाहीं; प्रथमपासून चांगलें करण्याची सवय ठेविली पाहिजे; नंतर सहवास अधिक पडत गेला ह्मणजे हस्तकौशल्य वाढून काम लवकर होईल. ही सवय प्रथम-पासून पाडून न घेतल्यामुळे, किती लोकांस चांगलें लिहितां वाचतां येत नाहीं? युरिपिडीस (ह० एक युनानी कवि) हा प्रति दिवशीं तीन ओळी कवन करीत असे. त्याच वेळीं दुसरा एक कवि असे तो तीनशें ओळी रची. परंतु एकाची कविता चिरकाळ राहिली, आणि दुसऱ्याची अल्पायुषी झाली. याजकरितां वाचणें, तें थोडेंच वाचात्रें. भाषण मित असात्रें. आणि ग्रंथरचना करणें, ती थोडकीच परंतु सरस असावी. कारण उतावळे पुरुषापासून आपलीं कर्तव्यें थोडींच सिद्धीस जातात.

एका विद्वानाचा उद्योग व त्याचीं फळे पाहून आश्चर्यचकित होत्साता कोणी गृहस्थ त्यास पुसतो, महाराज ! हा इतका उद्योग आपण करितां तरी कसा ? तेव्हां त्याणे उत्तर दिलें, कीं त्यांत काय झालें ? मी कोणे वेळीं एकच गोष्ट करीत असतो; आणि जी एकदा हातांत घेतों, ती लागलीच तडीस नेतो. ही गोष्ट चांगली लक्षांत ठेविली पाहिजे.

काहीं लोकांची चाल अशी आहे, कीं प्रथम वाईटसाईट पत्र लिहून, शेवटीं घाईने लिहिलें याजकरितां चुक्यांची व वाईट अक्षराची क्षमा करावी असें लिहितात. तर असें करणें हें अगदीं अयोग्य आहे. अशी घाई करण्याचें बहुधा काहीं प्रयोजन नसतें. आणि तसें केल्याने आपलेंच नुकसान हर कोणे समर्यां होऊं पाहातें. काहीं लोक स्मरणार्थ टिपणें अथवा यादी करून ठेवितात ; तींच टिपणें

त्यांची त्यांसच कांहीं दिवसानी वाचत नाहींशीं होतात.
अशा पुरुषांस-

“ स्वयंमपि लिखितं स्वयंन वाचयति.”

हें वचन कोणे वेळीं व्यतहारांत लागू करित असतात. कित्येक लोक काम करणें तें इतकें जलद करितात, कीं काय केलें त्याची त्यांसच स्मृति नसत्ये; उगाच वरवर आटवण मात्र त्यांस राहत्ये. याच रीतीने पुष्कळ पोकळ पांडित्य करणारे पुरुष होऊन जातात, त्यांचा हातून कांहीं सांगायसारिखें तडीस जात नाहीं.

कामक्रोधादि वासनांहीं जाला आपला दास केला, तो दुर्बल झाला. मग अशाचा हातून काय व्हायाचें आहे? यास्तव,-

१० आपल्या मनोवृत्ति स्वाधीन ठेवण्याविषयीं
यत्न करा.

जर सर्व वस्तूंचें वर्चस्व संपादन करणें आहे, तर प्रथम आपल्या मनोवृत्ति आपल्या आहारीं ठेविल्या पाहित. हें कृत्य सोपें नाहीं ; मोठें कठिण आहे. कोणे कोणे समर्थीं असें दृष्टीस पडतें, कीं एक गृहस्थ मोठा विद्वान् असतो ; परंतु त्याचा क्रोध इतका अनावर असतो, कीं तो क्रोधा-विष्ट झाला ह्मणजे तितका वेळपर्यंत तो वेडाच होऊन जातो. कोणी गृहस्थामध्यें सर्व गुण असून, विशेष लोभामुळे सर्व विघडून जातें. कोणी बाहेर पडला अथवा कांहीं ग्रंथ लिहूं लागला ह्मणजे गोड स्वभाव दाखवितो व रमणीय वर्णनें करितो, परंतु घरीं पाहूं लागलें असतां कुटुंबांतील मनुष्यांस त्रास देतो. असें होण्यास कारण कामक्रोधादिकांचा

तो दास असतो. याजकरितां जो पुरुष या कामक्रो-
धादिकांस आपले दास करील, तोच शूर झणावा.

जवळचा मनुष्यांस उतावळीने टाकून बोलण्याची सवय
फार वाईट आहे. तिचें लालन केल्याने ही फार वाढत्ये;
आणि मग पुढें सुटत नाहीं. याजकरितां प्रौढपणा स्वीका-
रिला पाहिजे. जें काय बोलायाचें तें घडवडीत मोकळ्या
मनाने बोलावें. तें केवळ दर्शनीं नव्हे, तर अंतःकरणा-
पासून आसावें. कांहीं लोक मोकळ्या मनाचे असतात;
त्यांचा थोरपणा लागलाच दिसून येतो; आणि मग त्यांचा
चाहाहि तसाच पडतो. जन्मतः सर्व मनुष्य सारखे अस-
तात असें नाहीं. कांहीं मोकळ्या मनाचे असतात; कांहींम-
नुष्यांचा त्रासकरणारे, खुनसी, कुजकट स्वभावाचे असतात.
परंतु अशी जरी मूळची वाईट प्रकृति असली, तरी त्याचप्र-
माणें चालावें हें नीट नाहीं. जरी कदाचित् लहानपणीं
आपला वाईट स्वभाव बदलण्याविषयीं कोणी यत्न केला
नसेल, तर आपणहि समजूं लागल्यावर यत्न करूं नये हें
सुयुक्तिक नव्हे.

आपल्या स्थितीमध्ये संतुष्ट असावें. बहुधा आपलीं मा-
नसिक दुःखें अतृप्तीपासून उत्पन्न होतात. तर असा वि-
चार केला पाहिजे, कीं सर्वज्ञत्व अथवा सार्वभौमत्व हें एक
ईश्वरासच आहे. जर एका मोठ्या महाद्वीपांत फिरून
त्याचा शोध करायास गेलें, तर त्यांत कोठे थंडीची कट-
की, कोठे उन्हाचा झळा, कोठे धुळीची अंधी, कोठे पर्ज-
न्याचा टोंभ लागेलच लागेल. सर्वच एकसारखे रमणीय
बाग लागतील अशी कोणी अपेक्षा करूं नये. तसें शा-
ळेंत जाऊन झणजे सर्व शाखांमध्ये प्रवीण होईन अशी

कोणी अपेक्षा राखूं नये; आणि अशी व्यर्थ अपेक्षा मनांत आली, तर तिची पूर्तता न झाली ह्यगून खंती तरी होऊं नये. तसेंच संसारामध्ये नवविध संपत्ति आपणास नाहीत ह्यगून खेद मानूं नये.

आपल्या स्थितीविषयीं बहुधा उगाच विचार करीत बसणें, आणि वृथा मनोरथ बांधणें, हें आपल्या मनास अस्वस्थता व खेद उत्पन्न करून घेण्याचें कारण आहे. असे मनोरथ बांधण्याची सवय मोठा नाश करित्ये. हिचा योगाने आपल्यास दुसऱ्याचें बरें पाहावत नाहीसें होते. अर्थात् हेवा उत्पन्न होतो. तसें झालें, ह्यणजे आपलें जें नेहेमीचें जाडी भरडी भाकर मिळविण्याचें काम असतें, तें आपल्यास गोड लागत नाही. व्याप्तीवांचून प्राप्ति नाही. यावर लक्ष न देतां श्रमविरहित एकदाच आपण श्रीमान व्हावें, आपणास मोठा राजाश्रय मिळावा, अथवा अपण मोठे राजेच व्हावें, अशा कल्पना येऊं लागतात. नंतर क्षणभंगुर कल्पनेचा कैफ उतरून गेला, ह्यणजे पाहातो तंत्र आपण जुने गरीब मूर्ख होतो तसेच आहों. असे अनुभवास आल्यावर मग दुष्पट खेद होतो. आणि नेहेमीचा धंद्याची गोडी कमी होऊन, तो नीट न चालल्यामुळे आपल्या उपजीविकेसहि बाधा होऊं लागत्ये. मग तुपाचा घडा वाहणाऱ्या मोलकऱ्यासारिखी आपली अवस्था होत्ये. अशा कल्पनांचा हातीं आपली लगाम एकदा लागली, ह्यणजे मग विश्रांतीचा नावास हरताळ लाविला पाहिजे.

आतां कितीहि ज्ञान संपादिलें, तथापि त्यांतून सत्य-मिथ्याची जर निवड करितां न आली, तर त्यापासून

तादृश उपयोग व्हावयाचा नाही. याकरितां आपली,—

११ तारतम्य विचार शक्ति दृढ केली पाहिजे.

कांहींची अशी शक्ति असत्ये, कीं ते कोणी भेटल्या बराबर सहज (जसे कांहीं अंतर्ज्ञानानेच) त्याची परीक्षा करितात. तसेंच एकादा ग्रंथ हातांत घेऊन, एकदोन पृष्ठे इकडे तिकडे उलटून निःशंकरपणे त्याची योग्यता सांगतात. जर कोणा पुरुषाविषयीं, अथवा ग्रंथकारा-विषयीं आपले मनांत विरोध आला, तर तो काढून टाक-णे दुर्घट होते. त्या विरोधाने विचारशक्ति लपेटली जा-ऊन आपण पक्षपाती होतो. जर अशी सवय लावून घे-तली, तर मग तारतम्यविचारशक्तीचें न चालतां, विरोधाकडे ओघ जातो. केवळ न्यायी आणि शुद्ध अशी बुद्धि अस-णे, हें एक विरल व अमोलिक ईश्वरी दत्त आहे. परंतु अशी बुद्धि असून ती सर्व कृत्यांमध्ये समतोल चालणे, हें फारच विरळा. असे स्थिरबुद्धित्व ईश्वरें थोड्यांसच दि-लें आहे. त्यांतूनहि कांहीं पूर्वीचा ओढीमार्गें जांचा बुद्धिचा कल जात नाही असे विरळा. याविषयीं उत्कृष्ट पाहिले-ला दृष्टांत डाक्टर टाड्ड लिहितो, तो असा. तो ह्म-णतो, कीं एका घड्याळचीने मला सांगितलें, कीं “एका गृहस्थाने एक उत्कृष्ट घड्याळ मजजवळ आणून दिलें होतें, तें बराबर चालत नसे. घड्याळ तर फार सुंदर होतें. तें मी मोडून नीट चालावें ह्मणून पुनः पुनः बसवीं, असें २० वेळां केलें. त्यांत व्यंग दिसेना, आणि घड्या-ळ तर बराबर चालेना. शेवटीं माझा मनांत आलें कीं क-दाचित् तुलाचक्राचें लोहचुंबकाशीं सान्निध्य झालें असेल.

तेव्हां मज्जवळ लोखंडाचो काडी होती ती त्या चक्राजवळ नेऊन पाहतों तंव माझी कल्पना खरो झाली. यापासून सर्व विघाड झाला. घड्याळांतील बाकी सर्व तिख्याचीं यंत्रें त्या चक्राला विकार करीत. मग नवें चक्र घालितांच घड्याळ सुयंत्र चालूं लागलें ” याजकरितां बुद्धि कितीहि स्थिर असो, तिला असा पूर्वीचा अज्ञानाचा लोहचुंबकाचा ओढा असला, तर ती बराबर चालणार नाही.

आपले वास्तविक महत्वापेक्षां अधिक मानण्याकडे मनुष्याचे बुद्धिचा कल असतो. ही गोष्ट जा वेळीं स्वतांचा वर्तणुकेचा विचार कराल तेव्हां लक्षांत ठेवा. आपले मित्र आपली स्तुति करतील, आणि त्याहूनहि आपलीं अंतःकरणें विशेष करतील. या दोहींचा दृष्टीस आपले दोष पडणार नाहींत; अथवा पडून तीं पाहाणार नाहींत, अथवा त्यांचें तीक्ष्णत्व कमी करतील. त्यापेक्षां आपल्या शत्रूंचा जो अभिप्राय तो बहुधा याहून बराबर असेल असें समजा. याविषयीं एक कवि असें म्हणतो.

“ उग्रोप्यसत्कृतार्थः कीर्त्तिविहीनोपि पंकयुक्तोयः ॥

“ मंदोप्यशनिकटोरो दुर्जनसंघस्तनोतु मयि करुणां ॥ ”

अर्थः— उग्र, ज्ञात्यांचा तिरस्कार करणारा, कीर्त्तिविहीन, पापयुक्त, मंद, आणि वज्रवत् कठोर, असा जो दुर्जन समुदाय तो माझावर कृपा करो.

कारण आपलीं व्यंगें जीं आपल्या दृष्टीस पडत नाहींत, तीं आपले शत्रु दृष्टीस पाडतील. दुसरें, जा कृत्यासाठीं जग आपली स्तुति करितें, त्याचा हेतु जर पापरूपी असेल, तर जगाचा अभिप्रायाने आपण आपलें माप करूं नये, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे; कारण काहीं

आपले सद्गुण शुद्ध नसतात, आणि कदाचित् आपण ते सर्वच उत्तम असें समजत असूं.

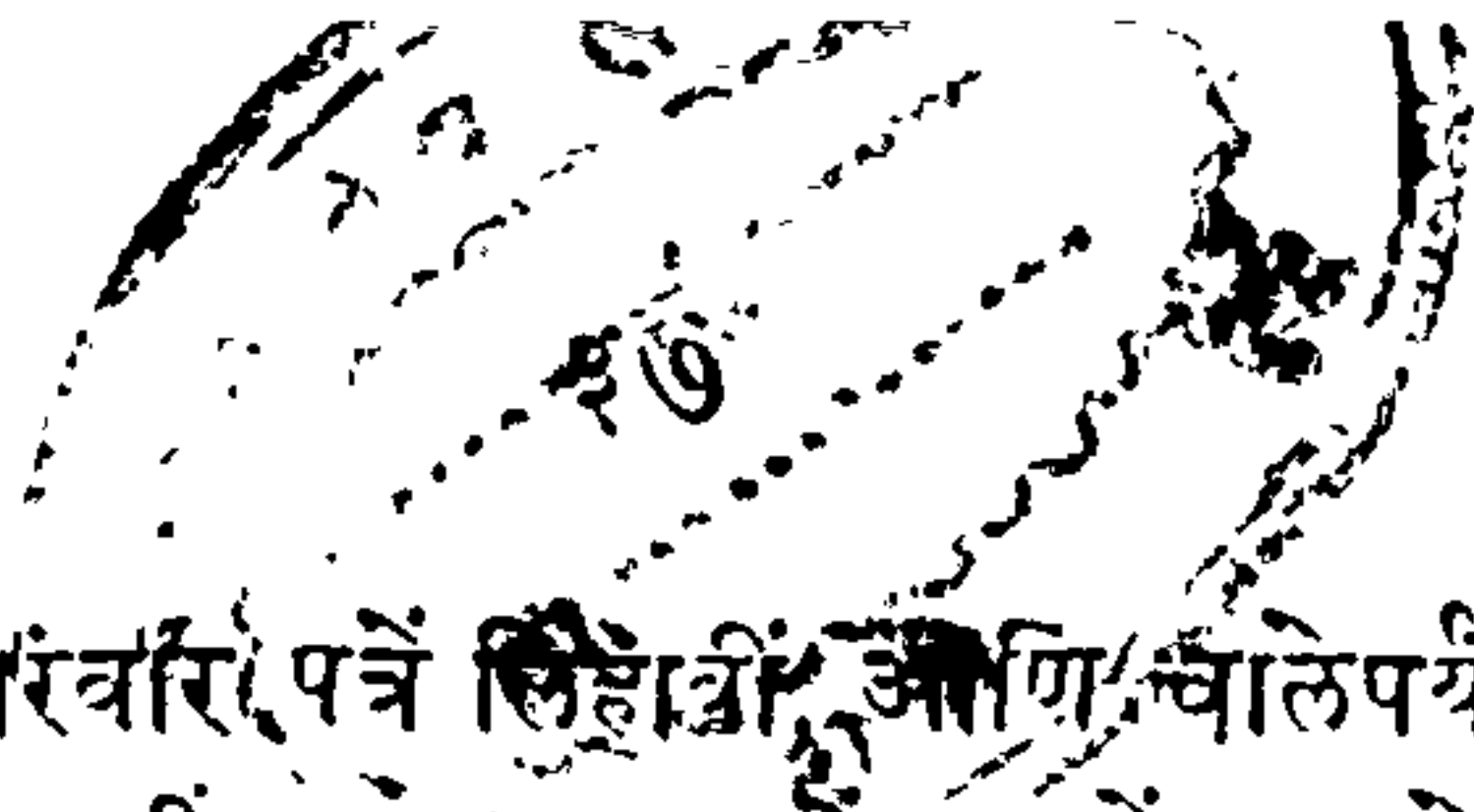
डाक्टर टाडू असें वर्णन करितो. कीं एका मोठ्या लष्करी सरदाराने आपणास सांगितलें, कीं मादक रस ह्मणजे दारू अगदीं वर्ज करणें हें योग्य आहे कीं काय ? आणि आपण सांप्रतचा अवस्थेंमध्ये वर्ज करणें अवश्य आहे काय ? याचा विचार करावा असें मनांत आणून त्या सरदाराने एक मोठें पान घेतलें, आणि त्यावर दारू प्यावी या मताची सिद्धता करण्याकरितां जितक्या वादयुक्ति सुचल्या तितक्या लिहिल्या, आणि पाहतो तंव त्या इतक्या भारी दिसूं लागल्या, कीं दारू ग्रहणकरण्यास प्रत्यवाय नाही असें त्यास वाटूं लागलें. परंतु या मताची पक्की सिद्धता करण्याकरितां दुसरें पान घेऊन त्यावर तो मद्यसेवननिषेधाविषयीं प्रमाणें लिहूं लागला. आणि पाहतो तंव हीं निषेधपर प्रमाणें सेवनपर प्रमाणांहून जाजती वाढत चालली. नंतर दोहोंची तुलना करितां दुसरें असें समजलें, कीं सेवनाविषयीं जीं प्रथम प्रमाणें लिहिलीं होतीं; त्यांतील बरींच निषेधपर असून, त्यांत घातलीं गेलीं होतीं; तीं दुसऱ्या पानावर घालतांच सेवनाविषयीं थोडींच प्रमाणें राहिलीं. तेव्हां त्याणे तारतम्य पाहून राहिलेलीं मद्यसेवनाविषयींचीं प्रमाणें खोडून टाकून, निषेधच सुयुक्त ठरविला. सांप्रत जरी त्याला ती सिद्धता बराबर आठवत नाही, तरी आतां त्या गोष्टिविषयीं त्याचा मनाचा निश्चय झाला आहे. याचे नांव तारतम्यविचारशक्ति. अशा रीतीने विचार करून निश्चय करण्यास अवकाश लागतो खरा; परंतु यावरून चांगली खातरी होत्ये, आणि कोणत्याहि गोष्टीचें

तारतम्य करून वास्तविक विचार करण्यास सुलभ पडते.

सर्व ज्ञान पाहिजे तसें असलें, आणि जर लोकव्यव-
हारांत आपण नीट चाललों नाहीं, तर आपल्यापासून
लोकांस तादृश लाभ होणार नाहीं. यास्तव—

१२ आईबाप मित्र आणि सोबती यांशीं योग्य री-
तीने वागण्याची सवय ठेवा.

आपले इष्ट व सुहृद यांशीं वागणें, याचीहि सवयच
ठेविली पाहिजे. कोणी ह्मणेल कीं ही सवय कशाची व
कशी पाडावी ? तर असें नाहीं. जरी तुम्ही ही बुद्धिपु-
रःसर न पाडिली तरी ती पडेलच. जे कोणी विद्यालयां
अभ्यास करीत असतील, अथवा दूर देशांत धंद्याचा उद्दे-
शाने राहात असतील, त्यांस माझे सांगणें इतकेंच आहे,
कीं तुम्ही घर सोडून गेलां ह्मणजे जसा तुम्हास तुमचा आ-
ईबापांचा लवकर विसर पडून त्यांची हयगय तुमचा
हातून लवकर होईल, तशी त्यांचे हातून तुमची होणार
नाहीं; कांतर तुम्ही नव्या ठिकाणीं जात आहां, अथवा रा-
हातां; तेथे नवेनवे लोकांशीं स्नेह जोडीत असाल. आणि
तुमचीं आईबापें घरीं राहून त्यांस तुमचा वारंवार आठ-
वणा येतील. एथे तुम्ही बसत होतां, तेथे खेळलां, हे तु-
मचे कपडे, असें पाहून वारंवार तुम्हास तीं आठवीत अ-
सतील. कधीं सणवार आला ह्मणजे त्यांस तुमचें स्म-
रण होत असेल; आणि प्रत्यहीं तुम्हाविषयीं तीं नानाप्रकारची
काळजी बाळगीत असतील. याजकरितां त्यांचें समा-
धान करण्याकरितां त्यांशीं निरंतर पत्रव्यवहार ठेवणें
हा तुमचा धर्म आहे.

स्नेहांस वारंवार पत्रे लिहावीं आणि चालपर्यंत नियमित वेळाने लिहावीं. कारण तसे असले ह्यणजे परस्परांस पत्राची निरर्थक अपेक्षा करायास बसविं लागत नाही. अमुक वेळीं आपल्या मित्राचें पत्र यावयाचें आहे, व अमुक दिवशीं त्यास लिहायाचें आहे, असें आपणास खचित माहीत असतें; तेणेकरून पत्र पाठविण्यास दिनावधि लावली, असा एकमेकांवर आरोप आणण्याचें कारण पडत नाही. जेथे सदोदित पत्रव्यवहारापासून वास्तविक हित वाटत असेल, तेथेच पत्रव्यवहार ठेवावा आणि तो नियमित काळीं ठेवावा. इतर पत्रव्यवहार कारणवशात् ठेवावा. आईबापांस निदान महिन्यांतून एकदा तरी लिहावें, आणि जाजती लिहिण्याची सवड असेल तरीही लिहावें. घरीं पत्रे लिहिणें तीं जशीं आपण घरीं सर्व कुटुंबांतील मनुष्ये एकत्र बसून बोलतां, त्याप्रमाणें मोकळ्या मनाने आईबापांस आनंद होई अशीं लिहावीं. बहुधा सर्व पुत्रांचाने अशी वर्तणूक करूं शकवेल. असें वागले असतां आपल्यास लिहितां चांगलें येईल, आणि आपल्या अंतःकरणाचा उत्कृष्ट व आनंदकारक मनोवृत्तिहि दृढ होतील.

आतां मित्र कोणास करावा आणि त्याशीं कसें वागावें याविषयीं संक्षेपेंकरून सांगतां. मनुष्याचा प्रकृतीवरूनच दिसतें कीं तो कोणाची तरी मैत्री करील; त्या मित्रांतहि पर्याय असतील; ह्यणजे एक साधारण स्नेही, दुसरा मित्र, तिसरा जिवलग मित्र, अशा निरनिराळ्या कोट्या त्यांत होतील. हें स्वाभाविकच आहे. मित्रत्वामध्यें दोन गोष्टी अवघड आहेत. प्रथम तर, एक खरा मित्र मिळणें कठीण, दुसरें मिळाला असतां त्यास राखणें त्याहून कठीण.

प्रथम उगाच प्रसंगवशात् गांड पडुन ओळख होत्ये; नंतर तीच वाढत वाढत मैत्री होत्ये; असा बहुधा क्रम आहे. बहुत प्रसंगीं असें होतें कीं जे प्रथम आपल्यास मित्र ह्मण-वितात, त्यांचा स्नेह फार दिवस राहत नाहीं. याक-रितां मित्राची योजना मोठ्या सावधगिरीने केली पाहिजे; आणि अमुक गृहस्थ हा माझा जिवलग मित्र आहे असें ह्मणण्यापूर्वीं पुष्कळ विचार करून दूरवर दृष्टि ठेवि-ली पाहिजे. दुसरे मित्रांची निवड करण्यामध्ये हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं;—

“संगतिःसंगदोषेण सतीचमतिविभ्रमा”

तात्पर्य जाशीं मैत्री ठेवावी त्याचे गुणदोष आपणास लागतील याजकरतां जे मित्र करणें त्यांमध्ये पुष्कळ गुण आहेत यावरच केवळ नजर ठेवूं नका; तर त्यांमध्ये दोषहि अगदीं कमती असतील असें पाहा. कांहीं पुरुष मित्रांवर फारच भरवसा ठेवितात. त्यांस वाटतें कीं आपले मित्र कधींच आपला त्याग करणार नाहींत, अथवा बदलणार ना-हींत. दुसरे कांहीं जांस अनुभव आला असतो कीं वरी-ल दोनहि गोष्टी मित्र करितील, ते असें ह्मणतात कीं मैत्री हें शुद्ध नांव आहे, यांत कांहीं अर्थ नाहीं. अशीं एक-पक्षी मते कधींहि खरीं नसतात. मैत्रीविषयीं एक ग्रंथकार खालीं लिहिल्याप्रमाणें ह्मणतो, त्यांत मोठ्या शाहाणपणाचा आणि मनास वेधकारक अशा गोष्टी आहेत, त्यांवर आपण लक्ष दिलें पाहिजे;—

“गोड बोलण्याने मित्र पुष्कळ जोडतात. आपण दुस-ऱ्यास आनंद होण्याजोगें बोलिलों, तर आपल्यास लोक त-सें बोलतात. सर्वांशीं गोडीने राहावें; परंतु हजारांत

एकाचाच उपदेश घ्यावा. जर एकादा मित्र जोडणें असेल, तर प्रथम त्याला कसून पाहा, आणि उतावळीने त्यावर भरवसा ठेवूं नका; कारण कांहीं खेही कार्यार्थी असतात, आणि आपणावर वेळ आली, तर पाठ देत नाहीत. आपले शत्रूंपासून निराळा राहा; आणि आपले मित्रांविषयीं दक्ष ऐस. खरा मित्र हा एक किल्ला आहे; जाला हा मिळाला, त्याला एक निधीच प्राप्त झाला असें समजलें पाहिजे. खरा मित्र हें एक आयुष्याचें औषधच आहे. जुन्या मित्रास अंतर देऊं नको; कारण नव्याशीं त्याची साम्यता यावयाची नाही. नवा मित्र हा नव्या द्राक्षासवासारिखा* आहे; तोच जुना झाला ह्यणजे पिण्यास आनंद होतो. जसें पक्ष्यांला धोंडा मारिला असतां, ते भिऊन जातात, तसें जो आपल्या मित्राची निंदा करितो, तो मैत्रीला पळवितो (ह्यणजे मोडतो). कारण निंदा, गर्व, गुप्तगोष्ट प्रगट करणें, अथवा विश्वासघात, याहींकरून सर्व मित्र सोडून जातात."

जाचे योग्यतेविषयीं आपली बुद्धि इतकी निश्चित होऊन गेली आहे, कीं त्याचा मनास लागे अशी वर्तणूक आपल्याचाने, आणि अर्थात् आपल्या मनास लागे अशी त्याचाने, करवणार नाही, तर अशाचा मात्र खेह राहिल; बाकीचे मित्र थोड्याच दिवसांचे. अतिशय सलगी आणि दृढ मैत्री हीं एके ठिकाणीं नांदत नाहीत.

जा पुरुषाचे योग्यतेविषयीं तुमचा मनांत विशेष मान्यता नसेल, त्याजवरून तुमची भक्ति लवकरच नाहीशी होईल. कारण मान्यतेनुसार भक्ति वसत्ये. आपल्या मित्राची कितीहि मोठी अन्नू आणि योग्यता असली, तरी त्याविषयीं

*जुने झाल्यावर द्राक्षासव विशेष रुचिकर होतात, असें ह्यणतात.

लेशमात्र हेवा बाळगुं नये ; हेंच मित्राचें लक्षण आहे. एक सुंदर ग्रंथकार ह्मणतो, कीं “आपल्या मित्रास आपणाहून अधिक सुख झाल्यापासून आपल्यास आनंद होईल कीं काय, याविषयीं जाचा मनांत एकवारहि शंका येऊं शकेल, त्याणे या सहुणापासून मी दूर आहे असें समजावें.”

भूतदया आदिकरून जे अंतःकरणाचे विशिष्ट गुण, त्यांपासून जे स्नेह पडतात ते निर्मल आणि निरंतर राहाणारे असतात; तसे केवळ बुद्धीचे विशिष्ट गुणांपासून जे स्नेह होतात, ते नसतात, असें आपल्या नेहेमीं दृष्टीस पडतें. यावरून असें समजू नये कीं जेथे विशाल बुद्धि असत्ये, तेथे अंतःकरणसंबंधीहि उत्कृष्ट गुण नसतात. कारण असे दोनहि गुण कोडे कोडे एके ठिकाणीं असतात याविषयीं माझी खातरी आहे. तथापि वर जो अभिप्राय लिहिला तो यथार्थ भासतो.

मित्रामध्यें मूळ सारासारविचारशक्ति पाहिजे. कोणी मोठी उत्सुकता दाखवील आणि गोंगाट करील, तर त्याचाने आपलें कल्याण करवेल अशी त्याची उत्कृष्ट शक्ति अथवा इच्छा तरी आहे असें समजुं नये ; कारण तसें बहुतकरून नसतें. जर आपणास खरें मित्रत्व राखणें असेल, तर जसें आपल्या मित्रानें अपणाशीं वागावें असें आपण इच्छित असूं, तसें त्याशीं आपण वागलें पाहिजे.

“समानशीलव्यसनेषु सख्यं” हें जरीबहुधा खरें आहे तरी मैत्रीस केवळ आवश्यकच नाही. कधीं जे गुण आपणामध्यें नसतात त्यांवर आपली फार श्रद्धा जडत्ये; आणि आपणास असें वाटतें कीं मित्राचे योगाने आपली उणीव पुरी होईल.

मित्र ह्मटला ह्मणजे त्याणे आपले दोष आपणास

दाखवून त्यांविषयीं निषेध करावा. हाजरी मित्रत्वाचा धर्म आहे, तरी हा मोठा भयंकर आहे. कारण असें, करणें, हें मोठ्या तजविजोने व प्रेमाने केलें पाहिजे, आणि तेंहि वारं-वार करणें नीट नाहीं. एकंदर विचार करितां मला असें वाटतें, कीं आपले दोष काढून छेडणें हें कांहीं मित्राचें योग्य काम नव्हे; तर मोठ्या गहन व्यासंगांमध्ये उत्तेजन देऊन, आपल्यास इतका धीर आणणें, कीं आपल्या आवांख्याचा वाहेरहि आपण कामें करायास समर्थ होऊं, असें करणें हा मित्रधर्म आहे. सूक्ष्म नजर देऊन पाहा. जा कुटुंबांत असे दोष काढीत बसण्याचा पाठ आहे, तेथे सुखाची फार करून वस्ती होत नाहीं. जर आपल्या मित्राचें कल्याण व्हावें अशी आपली इच्छा असेल, तर त्यास उत्तेजन द्यावें. त्याज-वर प्रसंग आला, तो संकटांत पडला, तर त्यास सहाय व्हावें. जुन्या मित्रांशीं संधटण ठेवावें, आणि नवीनहि स्नेह पाडावे. कारण या नाशिवंत जगांत स्थलांतराने आणि मरणाने इत-के फेरफार होतात, कीं जो सांप्रतचा काळांत नवीन स्नेह जोडीत नाहीं, त्यास लवकरच मित्र नाहींसा होतो. जेथे मित्रत्व राखणें, तेथे सत्यावर दृढ आणि अढळ दृष्टि पाहिजे. कारण जाचे खरेपणाविषयीं किंचित संशय आला, त्याचा सहवास करणें आपणास आवडत नाहीं. याविषयीं एक ग्रंथकार असें ह्मणतो, कीं “वाचेचा अनृतवाहिनी प्रमाणें लोक उपयोग करूं लागले, ह्मणजे प्रत्येक मनुष्याने इतरां-पासून विभक्त होऊन, स्वतांचा गुहेमध्ये राहून आपआपल्या मात्र भक्षाची योजना केली पाहिजे.” कारण मग मित्राजवळ मागणें अथवा कोणी मित्र आहेसें पाहणें हें व्यर्थ आहे.

याविषयावर मी बरेच लिहिलें आहे; आणि माझी

परंतु आपल्या कार्यास प्राचीन इतिहासच कशाला पाहिजे? उदरनिर्वाह झाल्यावर अभ्यासाची काय गरज, अथवा आह्वास अवकाश नाही, असें जे ह्मणत असतील, त्याणी आपल्या वाजूस ब्रिटिश लोकांकडे पाहार्हे. मी जर फार उदाहरणें द्यावयास लागलों, तर सर्व वेळ त्यांतच निघून जाईल ह्मणून थोडींच देतो. प्रथम एक सर विलियम् जोन्स हा बंगाल इलाख्यांत ज्यड्ज्य असून, आपलें काम करून, नानाप्रकारचे विषयांवर गवर्नर जनरल यास अभिप्राय देत असतां याणे किती अभ्यास केला. एशिया टिक् जर्नल् यामध्ये निबंध, मनुस्मृतीचें भाषांतर, नाटकांचीं भाषांतरें असे अनेक उपयुक्त ग्रंथ केले. तसाच प्रख्यात् * प्रोफेसर हेमन् हारेस् विल्सन् हा तर सर्वांहून श्रेष्ठ मानिला पाहिजे. हा धंद्याने डाक्टर (ह्म० वैद्य) असतां याणे बहुत भाषांचा अभ्यास केला. संस्कृतांत इतका निपुण आहे कीं ऋक्संहितेचें कांहीं इंग्लिश भाषान्तरहि याणे केलें आहे. शिवाय त्याणे अनेक ग्रंथ केले आहेत, त्यांतून एक एकच पाहिला तरी कोणी मोठ्या विद्वानाचें नांव निरंतर राही असें करण्याजोगा आहे, असें ह्मटलें असतां चालेल. तसेंच प्रिन्सेप्, कोलब्रूक, स्प्रेजर, सर हेनरी एलियट् इत्यादि, याणी नानाप्रकारचा भाषा संपादन करून मोठमोठीं उपयोगी कृत्यें केलीं. इकडेहि तसेच * जनरल वान्स केनडी, एल्फिन्स्टन्, मालकम् इत्यादि याणी केवळ राजकीय कामें केलीं, आणि

* ही दोन नावें मागाहून घातलीं आहेत.

तरवार मारिली, इतकेंच नाहीं, तर आणखीहि स्वतः उद्योग करून लोकोपकारार्थ अनेक ग्रंथ केले.

माझा बोलण्याचा आशय हाच, कीं केवळ पोटापुर्ते मिळवून स्वस्थ बसूं नये, तर त्यानंतरहि सर्वांनी यथामति यथाशक्ति आमरणान्त अभ्यास करून उपयुक्तता संपादावी व उद्योग करावा.

आतां पुढील अभ्यासाविषयींचें विचार हे जरी शाळेंतील विद्यार्थ्यांस मुख्यत्वेकरून लागू होतात, तरी सर्वांनी (मला क्षमा करून) असा विचार केला पाहिजे, कीं शाळा ही मार्ग दाखविण्याकरितां आहे. वास्तविक शाळा ह्मणजे हें जग आहे, आणि वास्तविक अभ्यास ह्मणजे जो-शाळा सोडिल्या नंतर आपण करूं लागतो तो. विद्या ह्मणजे ज्ञान. तें मिळविणें, हें काम शेवटपर्यंत चालणारच आहे, कारण आपल्या परिमित आयुष्यांत अपरिमित ज्ञानसागर काय आपण उल्लंघन करणार आहों? याकरितां आपण सर्व विद्यार्थी आहों, असें मनांत आणून पुढील व्याख्यान ऐकावें.—

अभ्यास करणें हें ह्मणणें सोपें आहे. ही अभ्यासास बसायाची खोली, हीं पुस्तके, हीं बसायास व लिहायास (इंग्लिश विद्यार्थी असेल, तर) खुर्चा, टेबलें, अथवा कोणी एतद्देशीय विद्यार्थी असेल, तर रुमाल, कलमदान, अथवा पुस्तके; इतकी तयारी असल्यावर मग काय पाहिजे? तर इतकेंहि जरी झालें, तरी अभ्यास कसा करावा हें समजायास पाहिजे. जरी एकाद्या अभ्यासास कांहीं काळजी नसली, अथवा त्याजवर कांहीं ओझे नसलें, तरी त्याचा व्यासंगामध्ये पुष्कळ अडथळे येतात, तेणेकरून प्रसंगवशात्

त्याला फार त्रास होतो. कोणे वेळीं आपण दुखणार्हत असतो; कधीं आपणास अस्वस्थता होऊन, आपली रुचि अभ्यासावरून उतरून जात्ये, आणि आपली उत्साहशक्ति इतकी कमी होत्ये, कीं आपलें मन आपल्याचाने थान्यावर आणवत नाहीं; कधीं कधीं कोणास व्यासंगाचा चांगल्या रीति माहीत नसतात; कोणी निरुपयोगी ग्रंथ वाचण्यामध्येच वेळ घालवितात; या सर्व गोष्टी व्यासंगाचे आड येतात ह्यणून लक्षांत ठेविल्या पाहिजेत. परंतु सर्वांहून मोठा अडथळा तो हाच आहे, कीं अभ्यास करिताना आपले विचार भलतीकडेच जातात आणि ते आपल्याचाने पूर्वस्थलावर आणवत नाहीं. हें कारण दूर करण्याकरितां चित्तनिरोध केला पाहिजे. त्याविषयीं ज्ञानप्रसारकाचा दोन अंकांत कांहीं विवरण केले आहे. आतां असे व्यासंगास अनेक अडथळे येतील हें लक्षांत ठेवून, अभ्यासाचे क्रमाचा निश्चय केला पाहिजे. कारण साधारण स्थितीमध्ये ह्यणजे प्रपंचव्यावृत्तींत मनुष्य पडला, ह्यणजे त्याला कधीं कधीं चारचार दिवसांत निर्वैध दोन घटिकाहि मिळत नाहींत. हें आश्चर्यकारक वाटेल; परंतु असें आहे. तेव्हां शाळा ही लहानसें जग कल्पून, जसें पुढें व्यवहारांत शिरल्यावर कालक्षेप करावा लागेल, त्याप्रमाणें पूर्वांच अभ्यास केला पाहिजे. यास्तव मनास अशी सवय लाविली पाहिजे, कीं व्यासंगांत कांहीं उपाधि येऊन अडथळा झाला असतां, जेथपर्यंत आपलें अनुसंधान आलें होतें, तेथे लागलेंच मनाने उलटून लागावें, आणि आपला विचाराचा क्रम चालवावा. अशी शक्ति जंवर तुमचा अंगीं आली नाहीं, तंवर तुम्ही प्रपंचाचा उपयोगी नाहीं;

जितकी ही तुमचा अंगी येईल, तितक्या लहानसहान उपाधि तुम्हास भारी वाटणार नाहीत. परंतु असें होण्यास दृढतम अभ्यास पाहिजे. जसा पूर्वी आपले ऋष्यांदि करीत असत; जसा हल्लीं ब्रिटिश-अमेरिकन तत्ववेत्ते करितात. असा अभ्यास कसा करावा याविषयीं एका ग्रंथाधारे मी कांहीं सूचना करितों.

१ नित्याभ्यासाचें कालमान.

याविषयीं सर्वसाधारण नियम करूं शकवत नाहीं. हें प्रत्येक मनुष्याचा प्रकृति मानाप्रमाणें निरनिराळें असलें पाहिजे. कोणी तीव्र बुद्धीचा असला, तर त्याचा थोडे तास अभ्यास करून निवृत्ति होईल. जो थंड आहे त्याला बराच वेळ लागेल, आणि बहुधा अशास पुष्कळ वेळपर्यंत व्यासंग करण्याचा कंटाळाहि येणार नाही. उदयापासून अस्तमानापर्यंत सरासरी अभ्यास करीत बसणें, त्याहून निकट चित्त लावून थोडा वेळ अभ्यास करणें हें मला बरें वाटतें. बहुधा दिवसास साहा तास प्रमाणें अगदीं मनाचा होईल तितका निग्रह करून व्यासंग केला असतां पुरे, असें मला वाटतें. असा व्यासंग जो करील तो आपल्या विद्येमध्ये, अथवा कसबामध्ये नाव काढील यांत बहुधा संशय नाही. परंतु हा अभ्यास किती कठीण असला पाहिजे, तर जितका आपल्या बुद्धीचानें सहन करूं शकवेल तितका. त्या व्यासंगाचा वेळीं विद्यार्थ्यांचें अंतःकरण केवळ अभ्यासनीय विषयांत निमग्न होऊन बाकी जगाचें भानहि त्यास राहूं नये. जसा एकाद्या जाड कांचेपासून विस्तव पाडायचा असला, तर त्या कांचेवर सूर्याचे

किरण पाडून त्या किरणांचें सर्व तेज एका फोकसांत* आपण आणितों, तसें आपलें सर्व मन त्या विषयांत गुंतविलें पाहिजे. असें केलें असतां किती लवकर अभ्यास होतो याविषयीं तुम्ही अनुभव घ्याल तर तुम्हास आश्चर्यच वाटेल. कितीहि विषयांत काठिन्य असलें तरी अशा अभ्यासाने सर्व वितळून जातें, आणि मग जें पूर्वी बर्फ होतें तें पाणी होतें. उगाच कालक्रमण करण्याकरितां अथवा दुसऱ्या अभ्यासाचा कंटाळा आल्यामुळें विसाव्याकरितां जें तुम्ही वाचाल तो व्यासंग ह्मणूं नका, कारण तो व्यासंग नव्हे. दुसरें, जो अभ्यास करावाचा तो जितका सकाळचे वेळीं होईल तितका करीत जा. कारण त्या वेळीं चित्त स्वस्थ असतें. प्रातःकाळीं अभ्यास करावा याविषयीं प्राचीन ग्रंथांतरीं पुष्कळच वर्णन केलें आहे आणि याकरितां पूर्वी कालनियमन सांगते वेळीं प्रातः उठण्याची सवय ठेवावी याविषयीं पुष्कळ विवेचन केलें आहे.

२ अभ्यासाचे वेळीं शरीराची व्यवस्था नीट ठेवा.

सांप्रत बहुधा इंग्रजी लीपि व भाषा शिकण्याकडे बहुत लोकांचा कल आहे, त्याकरितां तद्वारा अभ्यास कसें वसून करावा त्याविषयीं डाक्टर टाडु याचा अभिप्राय सांगतो. कांहीं लोक लहानपणापासून नीच साध्या टेवलाजवळ वसून अभ्यास करण्याची सवय पाडितात. असें करूं नये. कारण तेणेकरून मोटेपणीं खांद्यापासून कमरेपर्यंत शरीर अधिक अशक्त होत जातें; आणि मग पोक आणून वसण्याची

*हा इंग्रजी शब्द एथे घातला याची वाचणारांनी क्षमा करावी. यास मराठी शब्द योजून तितका अर्थ माझाने आणवत नाही व याचा इतक्या अर्थव्यापकतेचा शब्द अन्य ग्रंथांहि पाहिला नाही.

सत्रय लागत्ये, बहुधा विद्वान् लोकांस साफ उभें वसतां अथवा चालतां येत नाहीं. जर प्रथमच उभें राहाण्याचा अभ्यास ठेविला, तर उभें राहून अभ्यास करणें हें चांगलें. लिहिणें, भाषा शिकणें, बहुतेक प्रकारचें गणित करणें, या अभ्यासास एके ठिकाणीं राहावें लागतें. त्यांतून जर कांहीं वेळ वसून आणि कांहीं वेळ उभ्यानी अभ्यास करितां येईल तर उष्ण देशांत फार चांगलें; परंतु या दोहोंमध्ये उभें राहून अधिक ज्ञान पाहिजे; कारण जसजसे तुम्ही मोठे व्हाल तसतसे स्वाभाविकच तुम्ही अधिकाधिक वस्तू लागाल. चाळीस वर्षांनंतर बहुधा थोडेच पुरुष उभ्यानी पुस्तक घेऊन वाचणारे मिळतील. कांहीं लोक एक सुखदायक खूर्चा करवितात आणि तिचा एका बाजूवर कागद ठेवून लिहिण्याचें करितात. असें अगदीं करूं नये. कारण तसें केलें असतां, शरीर पिळवटलें जाऊन त्यापासून विकृति होत्ये, आणि पुष्कळ ठिकाणीं देहान्तहि होतो. बहुधा टेबल कलदार असावें, आणि तें अशा रीतीने ठेवावें, कीं आपले डोळ्यांवर मागाहून उजेड पडे. असें केल्याने डोळ्यांस पुष्कळ विश्रांति मिळत्ये. तसेंच रात्रीस दिव्याचा प्रकाश आपल्या डोळ्यांवर न पडतां नुसत्या पुस्तकावर पडे, असें ज्ञानें पाहिजे. जेथपर्यंत आपला पाठ दिवसास पार पडेल तेथपर्यंत पाडावा, आणि जितकी डोळ्यांस इजा कमी देवतेल तितकी कमी द्यावी. डोळ्यांस मेहेनत न पडे याकरितां आपआपले पाठ तुम्ही पूर्वीच तयार करून ठेवाल अशी मी अपेक्षा करितों. जाचे डोळे अधु असतील, त्याणे प्रकाशाची ज्योति त्यांवर पडूं देऊं नये. आणि रात्री निजत्ये वेळीं, तसेंच सकाळीं उठल्यावर प्रथम

थंड पाण्याने धुवावे. कसेंहि अभ्यास करीत असले, तरी शरीर उभार ठेविलें पाहिजे. छातीशीं वांक आणणें हें तर सर्वथैव वर्ज करावें.

अभ्यास करिते वेळीं आपला पोषाग दिला असावा. एवढ्या कामास आमचा लोकांची पोषागाची रीति सुयुक्त आहे. कारण बहुतकरून कोणत्याहि शरीराचा भागावर अतिशय जोर येतो असें नाहीं. परंतु याविषयीं दोन गोष्टी जा अलीकडे शिरल्या आहेत, त्याणी आपल्या मागील चालींस वरें झणायास केले आहे. त्यांतून एक कोणतो तर मोठीं पागोटीं घालण्याची चाल. कोणे समयीं तुम्ही ऐकिलें असेल, कीं एक दुसन्यास झणतो “ कायरे तुझे पागोटें ? हें काय पागोटें कीं टोपलें ? ” त्यास तो प्रत्युत्तर देतो “ तुझा छत्रीपेक्षां वरें ? ! ” असा ग्रन्थान्तरीं लेख जर कोणी कालान्तरीं वाचील, तर त्यास ही अतिशयोक्ति वाटेल. परंतु आपणास प्रत्यक्ष अशीं हल्लीं बहुत उदाहरणें दिसताहेत. तर अशीं मोठीं जड पागोटीं घातल्यापासून काय शोभा व सौख्य वाटतील तीं वाटोत, परंतु त्यांपासून शरीरास हित नाहीं. दुसरी कांहीं लोकांची तंगदार कपडे घालण्याची चाल असत्ये, तिजपासूनहि इजा होत्ये. अभ्यासाचा वेळीं दिला पोषाग असावा ; असा कीं शरीराला तिक-प्राय तंगी होऊं नये. आपण व्यासंग करिते वेळीं शरीरहि निश्चल आणि मोकळे ठेवावें, असें कीं त्याचा मनास उपद्रव होऊं नये ; इतकें मात्र निश्चल होऊन बसूं नये, कीं निद्रेला आपणास आलिंगन देण्यास संधि सांपडेल.

मराठी लिहिण्यास खुर्चीवर बसून साधेल, तर फार चांगलें.

१ व २ यांचा लहानशी टोपली व लहानशी छत्री असा अर्थ घ्यावा.

खुरमांडो घालणें, दोन्ही गुडघे वर घेऊन लिहिणें, अशा जा या बसण्याचा रीति आहेत, त्याणी एक तर शरीरास श्रम फार होतात, आणि दुसरें आपलें चंचल्य कमी होऊन हुशारी जात्ये. पाहा, बहुधा कारकून आणि टाप-खान्यांतील लेखक यांचा शरीराची कशी दशा होत्ये ती ?

३ अभ्यास करणें तो पुरा करावा.

अभ्यास करणें हें जसा कांहीं देश जिंकणें यासारखें झटलें असतां चालेल. जसें एकादा देश जिंकित असतां जें कांहीं आडवें येईल तें अगदीं पराजित करून टाकिलें, तर मग एकामागून एक जयच होत जातील. परंतु जर एथे एक लहानशी गडी, तेथे एक किल्ला, पुढें एका ठिकाणीं एक नाकेदारीची स्वारांची चौकी, अशीं ठिकाणें मागें जशींचा तशींच राहूं दिलीं, तर लवकरच शत्रु आपल्या पाठीवर येईल आणि जो मुलुख एकदा घेतला तो पुनः जिंकावा लागेल. याचप्रमाणें अभ्यासाचें आहे.

जरी आपल्या शरीरसुखाचा संबंधाने विचार केला, तरी जो अभ्यास करणें तो पुरा असावा यांत लाभ आहे. कारण वरवर पाहण्याची सवय असल्याने वारंवार त्रास उत्पन्न होतो, आणि आपली आपणासच समयविशेषीं लज्जा वाटूं लागत्ये. याकरितां जो विषय पाहाणें तो पुरा पाहावा. असें पाहूं लागलें असतां आपली गति प्रथम अगदीं मंद चालेल; परंतु तसें झालें तरी चिंता नाही, कारण आपणास दुरवर जावयाचें आहे. तेव्हां, प्रथम जें शिकणें, तें हळु हळु परंतु पक्कें करीत गेलें असतां, एकंदराखालीं शेवटीं आपलें हित होईल. कितीएक लोक मुळचे कुशाग्रबुद्धीचे

असून, वरवर विषय पाहात गेले असल्यामुळे शेवटीं पस्ता-
वतात; कारण त्यांस समयास विषयाची स्फूर्ति होत नाहीं.
असा पुरुष इंग्रेजींत शिकलेला असला, तर प्रसंगीं कांहीं
वादविवादांत कोणा ग्रंथकाराचा दाखला देतो, आणि ह्मण-
तो कीं “बर्क* असें ह्मणून या मताचें उपपादन करीत नाहीं
काय हो ?” तेव्हां जवळ कोणी पुरा शिकलेला असला तर
तो ह्मणतो कीं “असा त्याचा अभिप्राय, असें मी समजलों
नव्हतां.” तेव्हां मग या वरवर विद्वानास खालीं मान घा-
लून ह्मणावें लागतें, कीं मला तो ग्रंथ पाहिल्यास वरेच दि-
वस झाले ह्मणून आतां चांगलें स्मरण राहत नाहीं. तसें-
च एकादा वरवर पाहाणारा शास्त्री सभेंत बसून वादवि-
वाद करिताना सहज बोलून जातो “काय हो धोंडशा-
स्त्री बाबा ! “इयं नारदोक्तिः ” (ही नारदोक्ति) ?”
धोंडशास्त्री हा विचारा भोळा परंतु खरें नाणें, त्यास
प्रत्युत्तर देतो “ नहि, अयं प्रश्नो व्यवहारमयूखे प्रतिपा-
दितः ” (ह्य० या प्रश्नाचें व्यवहारमयूखांत प्रतिपादन
आहे.) मग शास्त्रीबाबांस अधोमुख करून फडसंपाद-
नार्थ ह्मणावें लागतें “ होहो !! खरें तें, काय हो ग्रंथोप-
स्थिति नाहीं, यामुळे संचार जातात. ” आतां या वरवर
पाहाण्याच्यांची जनांत फजीती, आपल्या मनास खंती अ-
शी झाली कीं नाहीं ? तरी अशा लोकांस अशी सत्रय
लागून गेलेली असत्ये, कीं पुनः पुनः जो विषय पाहणें तो
वरवरच पाहातात. याविषयीं एक हरिकेशवजीकृत
नीतिग्रंथामध्ये प्रोफेसर पोर्सन आणि एक गर्विष्ठ वि-
द्यार्थी, यांची गोष्ट आहे ती आपल्या लक्षांत असेलच.

* एक इंग्लंडांत मोठा वक्ता होता.

आतां पाहा बरें, कितीहि अटकळी पेक्षां वास्तविक माहिती जिची आपणास खातरी आहे, ती थोडी असली तरी किती बरें चांगली ? एक पाठ अथवा एक पुस्तक पुरें खांची-खांचीसुद्धां शिकलें असतां, त्यांत अर्धवट वरवर पाहिलेल्या दहा पाठांचें अथवा दहा पुस्तकांचें श्रेय येईल.

जर एकाद्या कल्पनेचें उद्घाटन करायचें असेल, अथवा कांहीं विषयाची पूर्तता करून घेणें असेल, तर तें काम पुरें झाल्याशिवाय सोडूं नका. जितक्या रीतींनी त्या प्रकरणीं शोध करवेल तसा करीत जा. ग्रंथान्तरीं लिहिणें झाल्यास थोडक्यांत व उत्तम रीतीने बोध होण्याजोगें लिहा. त्याचें विवेचन करणें, तर जे जे ग्रंथकार त्या प्रकरणीं लिहित गेले असतील, त्यांस हुडकून काढा, कारण तुह्यास सुचल्या नाहीं, अशा त्याणीं कांहीं युक्ति लिहिल्या असतील. तसेंच त्या विषयामध्यें जा जा गोष्टी येतील त्यांचें तारतम्य करीत जा. याप्रमाणें जो जो विषय पाहाल तो तो पुरा पाहात गेलें असतां, तुह्यास ग्रंथसमुदाय थोडा अवगत होऊ; परंतु तुह्याजवळ उपयुक्तज्ञानसंचय लवकर होईल. अभ्यास करीत असतां जीं जीं प्रकरणें येतील त्यांचा निर्णय न करणें, आणि मनाची पूर्तता न करून घेणें, हें अर्धबोवड्या विचारांचे बाप आहे; याची प्रजा गोंधळ, आणि त्याशीं जो संघटण ठेवील, तो पोकळ-भारथी होऊ, पण्डित नव्हे.

४ शुष्क व कठीण अभ्यासाची सवय ठेवा.

एकास जो अभ्यास जड जातो, तो दुसऱ्यास सोपा वाटतो. दुसरें असें होतें, कीं जो अभ्यास आज सोपा वाटतो, तोच दुसरें वेळीं दुःसह त्रासदायक वाटतो. याचें

कारण मनाचें दृढ आंकलन आपल्याचाने होत नाहीं. जर आपल्या चित्ताचा आवर आपल्या हातीं असता, तर सार्वकाल-जा वेळीं प्रकृति अस्वस्थ असेल ती वेळ खेरोज करून—अभ्यास एकसारखां सुलभ वांटता. जागे अनुभव घेऊन पाहिला असेल, त्यांस समजलें असेल, कीं थंडीचा दिवशीं, अथवा बाहेर पाऊस पुष्कळ पडून जिकडे तिकडे हवा थंडगार झाली, ह्मणजे आपल्यास अभ्यास करायास किती हुशारी येत्ये ? आणि बाहेर कोठे जावयाचें नसतें यामुळें व्यासंगावर मन कसें लागतें ? तेंच वसंत ऋतूमध्ये सृष्टीचा स्वभाविक रमणीय शोभेमुळें व ग्रीष्म ऋतूमध्ये उन्हाळीमुळें शरीर शिथिल होऊन, अभ्यासावर मन लागतच नाहीं. याकरितां प्रत्यहीं पुष्कळ तास पर्यंत अभ्यास करायाची सवय पाहिजे, ह्मणजे सकाळ, दोन प्रहर, संध्याकाळ, व रात्र, या सर्व वेळीं मनाने सारखें तयार असावें. तसेंच जेव्हां अभ्यासाचा स्वाभाविक कंटाळा येतो, अशा ऋतूंत, जेव्हां मन थकून जातें, आणि शरीर हलक अथवा दुखणाईतहि असतें, अशा वेळींहि, अभ्यास करण्याची तयारी टेंविली पाहिजे. कारण एक ग्रंथकार झणतो, “दुसऱ्या वस्तु शक्तीचा बळाने घेतां येतोल, अथवा पैसा खर्चून प्राप्त होतील, परंतु ज्ञान हें अभ्यासानेच साध्य केलें पाहिजे.”

चित्तावरोध करण्याचो शक्ति असल्याने इतकें हित होतें, कीं ईश्वरेच्छेने जे अंध होतात, त्यांस त्या योगें जी चित्तावरोध करण्याचो शक्ति येते, त्यामुळें डोळे असतां जे सुंदर, रमणीय व आनंदकारक पदार्थ पाहिल्याने आनंद होई, त्याचा बदला त्या शक्तीने ते सुखा होऊन संतुष्ट

असतात. डॅट्ट साहेबं ह्यणून एक महान् विद्वान् होऊन गेला, तो आपलो दृष्टी गेली ही ईश्वरी कृपा मानीत असे ; कारण तेणेकरून त्याला चित्ताचें आकलन करणें सुलभ पडे, आणि विचार करीवाच लागे. कोणी प्रख्यातं विद्वान् लोकांविषयीं बोलतां बोलतां आपल्या मित्रास ह्यणतो “कांयहो, तो अमुक अमुक मोठां नामांकित होऊन गेला ! शाळेंत असतां तर विद्वत्तेविषयीं अथवा दुसऱ्या कोणत्या गोष्टीविषयीं त्याची प्रख्याति नव्हती. त्यालां कोठे गुरु-पगुरुंमध्ये जागा नव्हती आणि वर्गांतहि प्रख्यात नसे. ” तर मी त्या मित्राचे वांटचें ह्यणतो, कीं इतक्याहि गोष्टी खऱ्या नसतील असें नाहीं ; परंतु कसेंहि असलें, तथापि एका गो-ष्टीविषयीं खातरी ठेवा, कीं केव्हां तरी चित्त लावून शुष्क आणि कठीण व्यासंगाचा दीर्घ क्रम चालविल्यावांचून तो एवढा प्रख्यात विद्वान् झाला नाही. कदाचित् लहानप-णीं असा व्यासंग त्याणे केला नसेल, आणि असें असेल, तर मोठेपणीं त्यास अधिक श्रम पडले असतील ; परंतु त्या श्रमावांचून गत्यंतर नाही, आणि ते केले ह्यणूनच तो असा विद्वान् झाला असें समजा. एकाग्र चित्ताने श्रम केल्याने अशीं फलें होतात, अशी या चित्ताची विलक्षण शक्ति आहे.

काहीं विद्यार्थ्यांचें ह्यणणें असतें, (आणि आपण सर्वच वास्तविक पाहिलें असतां विद्यार्थी आहों) कीं जा अभ्यासा-पासून आह्मास पुढें प्रपंचांत काडीमात्र उपयोग व्हायाचा नाही, अशा अभ्यासांत आमचा वेळ व्यर्थ घालवितात. एक ह्यणतो मी व्यापारी होणार मला या लाटिन् व ग्रीका मध्ये वर्षांचीं वर्षे घांसून काय करायाचें आहे ? दुसरा ह्यणतो

मी वैद्यक शिक्षणार, मला ही महिन्यांचे महिने शंकुछि-
न्न आणि शून्यलब्धी यांशीं कपाळकूट कशास पाहिजे ? ति-
सरा ह्यणतो मी कारकून (रैटर) होणार, मला हें "रामो
हरिः करी भूभृत्" कशाला पाहिजे ? पुष्कळ अशीं गा-
ऱ्याणीं गातात, कीं अमत्रा गुरुंस कांहीं समजतच नाहीं ;
जा वस्तूंचा पुढें कधींहि आह्वास उपयोग पडणार नाहीं,
त्यांचा जुलमाने आह्वाकडून हे अभ्यास करवितात. अशीं
गाऱ्यांणी गाणारांस शिक्षेचा उद्देश अगदींच माहीत नसतो.
सर्वांनी असें लक्षांत ठेविलें पाहिजे, कीं पुढील प्रपंचामध्ये
चांगल्या रीतीने वागण्याजोगी उपयुक्तता आपल्या मनबु-
द्ध्यादिकांमध्ये येई, असें करणें, हा शिक्षणाचा उद्देश आहे.
असें होण्यास सांप्रतचा अभ्यसनीय विषय शुष्क व कठीण
असला, आणि मनोरंजक नसला, तरी चिंता नाहीं. पुढें त्यां-
तून एकहि गोष्ट तुझाला उपयोगी पडणार नाहीं असा कदा-
चित् असला, तरी चांगला. कारण शुष्क कठीण आणि म-
नोरंजक नव्हे, असा विषय ग्रहणकरून जिरविण्याविषयीं
जर मनावर कहर कराल, तर मग तें जन्मभर तुमची आज्ञा
मानून, जें जेव्हां तुम्ही सांगाल तें करायास सिद्ध होईल.
याजकरितां जाला कठीण अभ्यासाने आपले मनांस असें
शिकवायाचें असतें, आणि दीर्घ विचार करण्याची सवय
मनास लावायाची असत्ये, तो आपल्या अभ्यसनीय विषया-
विषयीं घासघीस घालीत नाहीं. कारण जा गोष्टींची व्यव-
हारांत आपणास गरज लागेल, त्या ग्रहण करण्याजोगें तुम-
चें मन तयार झालें, ह्यणजे मग जेव्हां त्यांची गरज लागेल,
तेव्हां शिकायास पुष्कळ वेळ मिळेल.

वरील गोष्टीचें आणखी स्पष्टीकरण करितों, असा

विचार करा कीं एक विद्यार्थी सांप्रत भूमिति शिकत आहे ; आणि पुढें त्याचा धंदा निराळा पडून त्यांत तो इतका निमग्न होईल, कीं सर्व भूमितीचे सिद्धान्त विसरून जाईल, आणि कदाचित् पुस्तकाचें नाव मात्र त्याच्या ध्यानांत राहिल. आतां सहजच असा प्रश्न उत्पन्न होईल, कीं “ तर मग भूमिति शिकण्यापासून लाभ कोणता ? ” तर असें नाहीं ; फ्लेटो* आणि दुसऱ्या जा विद्वानांनीं भूमितीचा अभ्यास केला आहे, ते सांगतात कीं या अभ्यासाने आपली बुद्धि दृढ होत्ये, आणि कोणत्याहि विषयावर समर्पक विचार करण्याची शक्ती येत्ये. तसेंच भूगोलवर्णन आणि कालज्ञान यांची तुह्यास आतां गरज वाटत नाहीं ; परंतु जेव्हां तत्वविद्येचा कोणीकडे कसकसा कधीं कधीं प्रसर होत गेला याचा तुम्ही शोध कराल, तेव्हां, आणि मोठे मोठे ग्रंथ वाचून त्यांत जे हवाले दिले असतील अथवा तुलना केल्या असतील त्यांतून योग्यायोग्याचा विचार कराल, तेव्हां त्या दोहोंचा उपयोग पडेल. तत्वविद्येने तर मनास अंतर्बाह्य दृष्टि प्राप्त होत्ये. तिचा योगाने सर्व सृष्टीचें आधिपत्य मिळून, जगत्कर्त्याकडे आपली दृष्टी लागत्ये. या सर्व व्यासंगाने मन उदार होतें ; असा व्यासंग न केला असतां मनास वास्तविक महत्व अथवा रस हीं येणार नाहींत.

एका ग्रंथांत म्या एक प्राकृत दृष्टांत पाहिला, तो जरी रूपाने दीन दिसतो, तरी चानुर्याने मोठा आहे असें मला वाटून त्यांतील तात्पर्य मी एथें ग्रहण करितों. “एक बाई एका दिवशीं देवळांतून कथा ऐकून घरीं आली, तेव्हां

* एक यूनानी तत्ववेत्ता, जाला फार्सीमध्ये फलानून ह्मणतान.

तिचा शेजारी तिची हेलना करण्याचा उद्देशाने विचारितो, अहो बाई ! तुम्ही नित्यनित्य कथेस जातां, आज काय हो हरिदासाने अनुसंधान लाविलें होतें ? ती ह्यणाली तें मला डाऊक नाहीं. तर मग तुमचे जाण्याचें तात्पर्य काय ? ती आपल्या बागांतील झाडांकडे बोट दाखवून उत्तर करित्ये ; या झाडांस माळी प्रत्यहीं शिंपित्येवेळीं त्यांचीं अळीं भरितो, तें पाणी झाडांजवळ राहात नाहीं, निघून जातें ; परंतु झाडे दिवसेंदिवस वाढत जातात : तो शेजारी लज्जित होऊन निघून गेला.”

अभ्यास करणारांस माझें दुसरें एक सांगणें आहे, कीं अभ्यासाचा जो नित्यक्रम असेल, तो अव्याहत चालूं द्या. याविषयीं एक सुंदर ग्रंथकार ह्यणतो, कीं “जा तरुण पुरुषाची स्वतः अमुक करावें अशी निश्चित बुद्धि नसत्ये, त्याची बहुधा चाल अशी असत्ये, कीं प्रथम एका मित्रास सलाह विचारावी, आणि त्याप्रमाणें कांहीं वेळपर्यंत चालावें ; नंतर दुसऱ्यास विचारावी, आणि पहिला मार्ग सोडून दुसऱ्यास अनुसरावें. नंतर तिसऱ्यास विचारावें ; इतकेंहि करून शाश्वत नाहीं, पुनः बदल आहेच. परंतु अशा प्रत्येक बदलण्यापासून अधिकाधिक अनहित होत जातें. लोक तुझाला सांगतील, कीं अमुक उद्योग तुमचाने होणार नाहीं, तमुक होणार नाहीं, तर त्यांचें ऐकूं नका. बहुधा जो उद्योग मनोनिग्रहाने आणि तत्परतेने चालवाल तो तुमचाने होईल. कोणी एक धंदा करण्यास उपयोगी पडण्यापुर्ता त्यांतोळ कांहीं अंश शिकण्यास, साधारण बुद्धि पुरे; आणि कदाचित् जरी समज मंद असला, तर उलटा उपयोग होईल. साधारण बुद्धीपेक्षां विशाल बुद्धि आपल्या धन्यास कमी उपयोगी पडत्ये,

असेंच नेहेमीं होतें. घोड्यांचे शरतीशीं आयुष्याची तुलना करितात; त्यांमध्ये जे घोडे अति चपल असतात ते आवरायास फार कठीण असतात, ही गोष्ट जर मनांत आणिली, तर वरील दृष्टांत फारच शोभतो.”

कोणी असें ह्मणतात काय करावें ? आमचाने कठीण व्यासंग कसा होतो ? आमचे दिवसच प्रतिकूल आले. तर अशा ह्मण्यापासून दूर राहिलें पाहिजे; कारण असें ह्मणून कठीण व्यासंग न करण्याची सवड काढणें हें नीट नाहीं. साधारण लोकांचा असा समज आहे, कीं जसे दिवस येतात तसे आपण वर्ततां; आपले दिवस आले, ह्मणजे तदनुसार आपली वर्तणूक होत्ये; आणि बहुधा सर्व लोकांवर तसें ओझें येऊन पडेल, तर तेहि मोठे, निग्रहशील, आणि कर्ते होतील. आतां बहुधा मनुष्य स्वभावतः आळशी आहे; त्याला कांहीं उद्योग करायास नको; त्याला उद्योगास लावण्यास मोठीं उत्तेजक कारणें पाहिजेत; त्याची बुद्धि जागृत करून त्यास श्रम करण्यास प्रवृत्त करायाला याजवर मोठे ओझें पडलें पाहिजे; या बहुतेक गोष्टी खऱ्या आहेत. पाहा बहुतेक लोकांचा हातून कांहीं होत नाहीं. परंतु करूं गेलें असतां कांहीं होईल कीं नाहीं, हें पाहिलें पाहिजे. लोक ह्मणतात कीं प्रसंग पडला ह्मणजे आपण काम उठवितों. दिवस आले ह्मणजे आपण उद्योग करितों. असें असेल; परंतु तसें ह्मणून बसण्यापेक्षां असें झटलें तरी काय चिंता आहे, कीं चला, आपण उद्योग करून चांगले दिवस आणूं.

जान मिंटनाचा* स्थितीचा विचार करा. त्यास ए-

* एक इंग्लिश कवि पहिल्या चार्लसाचा वेळीं झाला.

वह्या महत्वास येण्यास त्याचा स्थितीमध्ये एवढी काय अनु-
कूलता होती. उलटा अंध होऊन गेला होता, त्यामुळे
त्याची हुशारी कमी व्हावी. बहुतेक लोकांतून अशी को-
णाची दशा झाली असती, तर ते मोलमजूरी करून उदर-
निर्वाह करिते आणि स्वस्थ वसते; परंतु मिळ्टनाने अंध
असतां जो उद्योग केला, तेणेकरून केवळ आपलेंच नाव
चिरकाळ राही असें केलें असें नाहीं; तर स्वदेशावर, स्व-
भाषेवर, आणि तो होऊन गेला त्या काळावर, त्याणे आप-
ल्या कीर्तीचा प्रकाश पसरिला. अशां दुसरीं उदाहरणें
पुष्कळ देतां येतील; तें सर्व एकीकडे ठेवून लोक ओरड
घालतात, “काय करावें ? काल अनुकूल नाहीं; संधि
सांपडत नाहीं; उद्योग करण्यास साधनें नाहींत; यामुळे
आमचानें कांहीं करवत नाहीं.” करवत नाहीं ? छिः !!
असें झणाल तर हा तुमचा दोष आहे. याविषयीं प्रोफे-
सर स्टुअर्ट काय झणतो तें ऐका:-

“जर कोणी पुरुषास व्यासंगाची वास्तविक प्रीति असेल,
आणि ज्ञानसंपादनाविषयीं मनापासून आस्था असेल, तर
त्रिलक्षण रोग अथवा दुसन्या आपत्ति यांखेरीज त्यास वि-
द्यार्थी होण्यास, आणि थोडीं बहुत तरी अभ्यासांचीं साधनें
मिळविण्यास दुसरी कोणतीहि गोष्ट प्रतिबंध करूं शक-
णार नाहीं. जेव्हां लोक गाऱ्हाणें गातात, कीं आह्मास
अभ्यासास वेळ नाहीं, अभ्यास करण्याचीं साधनें नाहींत,
तेव्हां वास्तविक पाहूं गेलें असतां, त्यांचा उद्देश दुसरा अ-
सतो, अथवा त्यांस विद्यासंपादनाची हौस नसत्ये. कदा-
चित्त असें होतें कीं जे अभ्यास करीत असतील, त्यांची हे

स्तुति करितात ; आणि ह्यणतात काय हो अमुक अमुकाची केवढी हो विद्वत्ता ! असें आश्चर्य करितात, परंतु स्वतः विषयीं झटलें तर इतकें संपादन करायास आह्मास वेळ नाही व पैसा नाही असें ह्यणतात. अथवा आह्मा गरिबांला एवढें कशास पाहिजे असें ह्यणून, आपण महत्वाकांक्षी नाही असा आनंद मानून दिवस लोटितात. या सर्व प्रकारचा लोकांची सूक्ष्म रीतीने स्थिति पाहिली असतां, असें दृष्टीस पडतें, कीं संसाराचो गोडो अथवा शुद्ध आळस हीं याचा पोटीं असतात. जर यांमध्ये अधिक तेज व निग्रह असता, आणि सांप्रत भलतेंच करण्यामध्ये जो अमूल्य काळ घालवितात, तसें न करितां त्याचा सद्व्यय करिते, तर चारी दिशांचा संपत्ति आणून आपल्या अंकित करून ठेविते. असे जे पुरुष आहेत त्यांस मी सांगतो, कीं जो वेळ सांप्रत केवळ व्यर्थ दवडितां, त्याचा तत्पर होऊन सद्व्यय कराल, तर तीन चार वर्षांत ग्रीक व हीब्रु (ह० युनानी व यहूदी) भाषांचें तुह्मास बरेंच ज्ञान प्राप्त होईल. इकडे जंव एक पुरुष विवंचना करीत असतो, कीं अमुक भाषा आपण शिकवी कीं नाहीं ; तंव तिकडे दुसरा ती शिकूनहि बसतो. सतेजपणें आणि निग्रहाने विद्या संपादणें, आणि भीतभीत, कांकू करित आळसाने व्यासंग करणें, यांमध्ये इतकें अंतर आहे. अशा आळशी (ढकलाढकली करणाऱ्या) विद्यार्थ्यांची दुसरी ही अतिशय वाईट खोड असत्ये, कीं जर तुम्ही त्यांशीं वाद करून त्यांचा निश्चय झाला कीं आपण करितों हें नीट नव्हे, तर तो निश्चय पुनः आळसाचें अथवा प्रपंचप्रीतीचें वारें आलें ह्यणजे उडून जातो. आळस आणि प्रपंचप्रीति हीं दोन पिशाचें मनाचा सर्व शक्ति

निद्रित करितात. जो वेडा पुरुष त्यांचें बोलणें ऐकतो, त्याची चाळीशी आली, तरी तिशीचीच योग्यता असत्ये. पन्नाशी होत्ये तंत्र उतार वय झालें; साठी आली ह्यणजे लोक बहुधा त्याची अवगणना करितात, आणि त्यालाहि मग मनुष्यांचा त्रास उत्पन्न होतो. दुर्दैवेकरून सत्तर वर्षेपर्यंत जर तो वांचला, तर बहुधा तो उत्तम लोकास गेला नाही, ह्यणून सर्वास वाईट वाटूं लागण्याची संधि येत्ये.”

जे लोक गरीबीचें अथवा वेळ नाहीं हें निमित्त सांगून अभ्यास करीत नाहीत, त्याणी आपल्या देशांतील मागील विद्वानांचा कथा ऐकाव्या. ह्यणजे त्यांस केवढी अनुकूलता होती तें समजेल. मला एल्फिन्स्टन विद्यालयांत एक ऐकिल्याचें पक्कें स्मरण आहे, तेवढीचा जरी विचार केला, तरी त्यांत विचारशीलांस शंभर पुस्तकें पाहिल्याचें श्रेय येईल. ती अशी; व्याकरणशास्त्रामध्ये सिद्धान्तकौमुदी पढल्यानंतर पुढें पढण्याचे टीकाग्रंथ आहेत. त्यांत शेखर आणि मनोरमा हे दोन प्रख्यात आहेत. त्यांचा कर्ता नागोजी भट्ट ह्यणून होता. तो कोणा गृहस्थाचे घरीं पाणक्या असे. त्यास सारा दिवस कष्ट केल्यानंतर रात्री अभ्यासास वेळ मिळे; परंतु घरची गरीबी यामुळें दिवा नाही, तर समयीं त्याणे सुखीं पानें जातून त्या आगीचा उजेडाने पढावें, आणि ग्रंथ करावे. त्यास कांहीं अपत्य नव्हतें. त्याविषयां खंती करून त्याची स्त्री ह्यणाली, कीं आपल्या पोटीं कांहीं संतान नाही. तेव्हां त्याणे तिला आपले दोन ग्रंथ देऊन सांगितलें, कीं हा मुलगा (शेखर) आणि ही मुलगी (मनोरमा) हीं आपलें नाव पुढें चालवितील. आणि खरोखरच तें त्याचें ह्यणणें खरें झालें. आतां

विचार करा, याला केवढी अनुकूलता होती ! परंतु प्रपंच-
प्रीति आणि आळस हीं पिशाचें याणे पराजित केलीं हो-
तां; तरी जर तुम्ही कराल, तर तुम्हीहि तसे होऊं शकाल.

५. आपल्यास अभ्यास चांगला होण्यास आणि
त्याची उपस्थिति रहाण्यास जसा मनोनिग्रह पा-
हिजे, तसे पुनः अवलोकन करण्याची सवय ठे-
विली पाहिजे.

या कृत्यास स्मृति पाहिजे; ह्यगून सांप्रत तिचा व्यास-
गामध्ये कसा उपयोग करावा याविषयीं कांहीं सांगतां.
कांहीं विचार अथवा कांहीं विचारांची मालिका कधीं-
कधीं इतकी मनांत भिनून जात्ये, कीं ती जरी किती केले
तरी मनांतून जात नाहीं. अथवा समयीं कांहीं गोष्ट वि-
सरली असल्यास, तिची किती आठवण करूं जातां होत
नाहीं; आणि जों जों आठवण करूं लागवें तों तों अधि-
काधिक विसर पडतो. या गोष्टी पुष्कळ वेळ आपले अनु-
भवास येतात. याचें कारण असें आहे, कीं स्मृतीला स्वे-
च्छाचारित्व आवडतें, आणि तिजवर बलात्कार केला, तर
ती ऐकत नाहीं. याकरितां स्मृति प्रखर करण्यास यत्न
करावा; परंतु तिजवर प्रतिबंध ठेवून तिला बलहीन करूं
नये. कारण ती आपले इच्छेने चालण्यास चाहात्ये. यास दृ-
ष्टांत; दुसऱ्याचें ऐकून लहान मुलें सहजवृत्त्या पुष्कळ पाठ
करितात. जर कांहीं पाठ करायाचें असेल, तर तें एकदाच
अतिशय घोकून लवकर पाठ होत नाहीं. असें करावें कीं प्र-
थम एकाच चित्त करून कांहीं वेळ घोकावें, तें मोठ्यानी घो-
कावें; ह्यणजे स्मृतीवर दोहीं इंद्रियानी संस्कार होतो.

एक पुस्तक पाहिल्याने नेत्रानी, व दुसऱ्याने कानानी; अशी एकदा संथा घेतली, ह्यणजे पुनः तसे करावे. असे वारंवार करावे. नंतर तोच पाठ पुस्तक एकीकडे ठेवून शाईकागद घेऊन लिहावा ; तेणेकरून प्रत्येक वर्ण, अक्षर, व शब्द, हीं मनांत ठसून जातात. असे केले असतां प्रथम अभ्यास हळु हळु होईल खरा ; परंतु तो पुरा होईल. आणि मग पुढे नवीन व्यासंग करण्यास धैर्य येऊन, किती हि कठीण विषय असला तरी अगदीं भीति वाटणार नाहीं.

जर धातुरूपावलि पाठ करूं लागले, तर त्यांत एकसारखीं क्रियापदांचीं रूपे येतात, त्या सादृश्यामुळे मन गोंधळून जाते. याचमुळे व्याकरणाचा पाठ शुष्क व कठिण लागतो. यास दृष्टांत. एके दिवशीं आपण एका जवाहिर्याचा दुकानांत गेलों, तेव्हां त्याणे आपल्यास वीस घड्याळें पांच हारींनीं ठेवलेलीं दाखविलीं आणि त्यांचीं नांवे सांगितलीं, पुनः दुसरें दिवशीं गेलों, तर तीं नावाप्रमाणें ओळखत नाहींत. तसें तीन चार दिवस केले, तरी कांहीं उपयोग होत नाहींत. आतां असें न करितां असें मनांत आणा, कीं आपण प्रथमच दिवशीं चारच घड्याळें पाहिलीं ; परंतु त्या सावकाराने त्यांतील भेदसुद्धां सर्व आपणास सांगितले. प्रथमचें एक साधें घड्याळ असें सांगितलें. दुसरें दाखविलें तें सनदी कमाणदार. तिसरें दाखविलें त्याची रचना अगदींच भिन्न. चवथें क्रोनामिटर (ह्य० उत्तम घड्याळ.) याप्रमाणें प्रत्येकाचे गुणधर्म सांगून त्यांची तुलना केली. नंतर दुसऱ्या दिवशीं त्यांचें पुनः अवलोकन करून दुसरीं चार पाहिलीं ; याप्रमाणें पाहिल्याने सर्वांचीं नांवे अवगत होऊन चांगली ओ-

ळख झाली. असं असतां पुर्वोच्चा रीतीने गोंधळ मात्र होऊन गेला होता. अशा रीतीने अभ्यास केला असतां, व्याकरण अथवा दुसरा कोणताही विषय सुलभ रीतीने साध्य होईल. स्मृति गोंधळून त्रासणार नाही, आणि जें जें पाहिजे तें तें ग्रहण करील.

* विट्ठनव्याक् द्वगुण एक महान् विद्वान् होता. तो आपले विद्यार्थ्यांस सांगत असे, कीं- “पुनः अवलोकन अथवा आवृत्ति करण्याचा पाठ ठेविल्याने, तुमची गति कितो वाढेल, तें आज सांगायस लागलें असतां, खरेंहि वाटणार नाही. परंतु ती पुनरावृत्ति वास्तविक पुरी झाली पाहिजे. द्वगुणजे त्याच त्याच विषयाची पुनः पुनः घोक्रणी अथवा अवलोकन पाहिजे. तें असें; प्रत्यहीं नवा पाठ घेण्यापूर्वी कालचा पाठाचें अवलोकन केलें पाहिजे; तसेंच एक आठवडा झाल्यानंतर त्या सर्व आठवड्यांत झालेल्या विषयाचें पुनः अवलोकन पाहिजे. तसेंच एक महिना झाला, द्वगुणजे संपूर्ण महिन्यांत जें शिकलें असेल, त्याची पुनरावृत्ति केली पाहिजे. नंतर वर्षाचे सुटीमध्ये पूर्वाप्रमाणें झालेला सर्व विषय पुनःपुनः अवलोकिला पाहिजे.” हा महान् विद्वान् आपल्या विद्यार्थ्यांस असें सांगत असें, कीं “जा रीतीने तुम्हां मजजवळ शिकत असताना सवय ठेविली आहे, त्याप्रमाणें तुम्ही शाळा सोडिल्यानंतर मागील अभ्यासाची पुनरावृत्ति करण्याकडे प्रत्यहीं एक तास अथवा निदान घटिकाभर तरी घालविण्याची सवय ठेवा. कारण जाची मनीषा असेल, त्याला तरुणपणीं जो आपण अभ्यास केला, त्याचा पुनरावलोकनार्थ प्रत्यहीं थोडासा तरी

* एक जर्मन्.

वेळ खर्च करण्यास सांपडेल, मग तो कोणताकां धंदा करीना ?” हो गोष्ट खरी आहे, आणि याविषयी डाक्टर टाडू म्हणतो, कीं “जर प्रत्येकीं पात्र तास पुनरावृत्तीकडे घालविला, तर आपला लहानपणाचा सर्व अभ्यास उपस्थित राहून, आपल्यास प्राचीन भाषाहि शिकव्यास सांपडतील. जो पुरुष अशी सवय पाडीत नाही, तो पुरा विद्वान् होईल ही आशा व्यर्थ आहे. असें करूं लागले असतां प्रथम कंटाळा येईल, परंतु तो काय तो आरंभींच. * ‘क्लेनोफन्-कृत स्मरणार्थं कृत्ये, हे पुस्तक मी वाचीत असतां असा नियम डेविला होता, कीं पुढील भाग वाचण्यापूर्वी पूर्वाचाची आवृत्ति करावयाची; तसेंच मागले प्रकरण अथवा पुस्तक पुनः पाहिल्याशिवाय पुढीलस आरंभ करायाचा नाही. याप्रमाणें सर्व ग्रंथ संपल्यावर पुनः तो ग्रंथ साद्यंत वाचिला. असे श्रम करण्यास मला जवळ जवळ तीन महिने लागले, परंतु त्यांपासून माझे फार हित झालें. पुनरावृत्तीपासून असें होऊं लागले, कीं दोन वेळा वाचलेला भाग अथवा प्रकरण संपवून, मी जेव्हां नवीन भाग अथवा प्रकरण वाचूं लागें, तेव्हां माझामध्ये जशी कांहीं प्रेरणाशक्ति उत्पन्न होई, तें कळून मला कांहीं कठोरण लागतच नसे. याविषयीं सिसरोची † अशी उपमोक्ति आहे, कीं खलाशी वलीं मांरुं लागले म्हणजे ते वलीं मारिताना थांबल्यावरहि नावेला जी प्रथम गति प्राप्त होत्ये, त्या प्रेरणेनेंच ती स्वतः चालत असत्ये; याच प्रमाणें माझे होई.”

आतां पाहूं गेलें असतां बहुत लोकांचें आचरण याहून

* एकयुनानी पंडित.

† एक रोमन वक्ता.

क्रिती भिन्न असतें. जा विद्याप्रदेशांतून ते जातात तो निविड धुक्याने वेष्टित होऊन जातो. मार्गे पाहानात तों मार्ग दिसत नाही. जां सपाट तळवटें टाकून गेले, तीं अर-
ण्यवत् भासतात. जा नद्या उतरून गेले त्यांचीं परत उ-
तरावयाचीं ठिकाणें झुकून चांचपुं लागतात तों जिकडे ति-
कडे खोल पाणी. मार्गे फिरल्यास अशा व्यवस्था; मग पुढें तर गोंधळूनच जातात. पाहानात तों सर्व वातावरण गुंग झालें ; दिशा धुंद झाल्या ; वाटा लांबशा दिसूं लागल्या ; आणि आपण कोडे जात आहों याची पदोपदीं शंका येऊ लागली. अशा संकटांत कोणी मार्ग चालूं शकेल, परंतु त्यापासून त्यास सुख होणार नाही, आणि वाटची बराबर माहिती नसल्यामुळे, खाणखुणाविषयीं त्यास कांहींच स्मृति राहणार नाही.

६ अभ्यास करीत असतां, थकल्यामुळे मनास विश्रां-
ति आणण्याकरितां अगदींच अभ्यास टाकून न देतां दुसरा अभ्यास करून मनोरंजन करावें.

एकाच विषयाचा अभ्यास करण्याकडे, अथवा एकाच गोष्टीचा विचार करण्यामध्ये, बराच वेळपर्यंत लक्ष योजणें हें थोडक्यांचा हातून हें ; आणि असें न झाल्यामुळे कंटाळा आला ह्मणजे बहुतेक लोक आपला अभ्यास सोडून कांहीं वेळ मुळींच रिकामें बसतात. यास दृष्टांत ; असें मनांत आणा, कीं आपण माघ काव्य पढत आहों ; परंतु एक दोन तास अवलोकन करितां करितां कंटाळा आला ; तेव्हां पुस्तक एकीकडे ठेऊन, जरासें स्वस्थ बसविसें वाट-
लें, तेंच बसतांच आळसाने आळस वाढून आणखी बसणें झालें. अशा कृतीने जितका वेळ अभ्यासाखालीं गेला

होता, तितकाच वेळ रिकामा घालविला. आतां हा वेळ बहुधा अगदीं व्यर्थ गेला, अथवा त्याचें तादृश सार्थक्य तरी झालें नाहीं. आतां जशी रिकामें बसल्याने अथवा निरुद्योगीपणाने मनास विश्रांति होत्ये, तशीच अन्य उद्योग केल्या पासूनहि होत्ये. या गोष्टीचा जर आपण विचार करून विसर पडूं दिला नाहीं, तर आपला वेळ व्यर्थ जाणार नाहीं. जसें, जर माघ शिकत असतां कंटाळा आला तर बीज काढावें; अथवा त्याचाहि त्रास उत्पन्न झाला, तर पदार्थविज्ञानशास्त्राचें पुस्तक काढून तो पाठ पाहावा; अथवा इतिहासाची पुनरावृत्ति करावी; अथवा निबंधाचें विषयाचें उद्घाटन करावें. अशा अनेक रीतींनीं जो काल सांप्रत अगदीं व्यर्थ जातो, तो सांचवून त्याचा सद्व्यय करावा.

डाक्टर टाडु ह्मणतो, कीं पूर्वीं आमचे पूर्वज करीत आणि हल्लीचें जर्मन लोक १६तास प्रत्यहीं अभ्यास करितात. असें कसें ते करीत असतील असें आपल्यास आश्चर्य वाटेल, तर मला वाटतें कीं या गोष्टींत कांहींच आश्चर्यकारक नाहीं. एक अभ्यास करीत असतां मन थकून गेलें, तर दुसरा विषय हातीं घ्यावा, तेणेंकरून मन आराम पावून, पूर्ववत्प्रमाणें चंचल होतें. असें जर नसतें, तर वर लिहिल्याप्रमाणें फार वेळ अभ्यास झाला नसता. कांहीं लोकांचा पुष्कळ वेळ फुकट जातो, कोणाचा मुळींच जात नाहीं, याचें कारण हेंच आहे. वरील रीतीने जे अभ्यास करितात, तेच मोठीं कृत्ये करितात. याच कारणामुळे एक पुरुष निरनिराळीं कामें करितो, तीं एकमेकांपासून अगदीं भिन्न दिसत असतांहि तो सर्व बराबर चालवितो. कारण

वरील रीतीने उद्योग करीत असल्यामुळे, तो सर्व काल उद्योगहि करीत असतो व विश्रांतिहि घेत असतो.

डाक्टर गूड याविषयीं डाक्टर टाडु याणे असें लिहिलें आहे, कीं त्याला सतत काळजी लावून आपल्या कठीण धंद्याचें काम करावें लागत असतां, चालीस वर्षांचा होण्यापूर्वीं त्याणें निबंध लिहून बक्षिसें मिळविलीं ; हा अकरा भाषा तर पुण्या शिकला ; आणि एक सर्वविषयसंग्रह कोश करण्यास सहायभूत झाला ; याणे आपला 'वैद्यकाभ्यास' ह्याणून प्रख्यात ग्रंथ लिहिला आणि शिवाय काव्यें रचीत व भाषांतर करीत असे. 'सृष्टिवर्णन' नामक जो त्याणे ग्रंथ लिहिला आहे त्यावरून त्याचा ज्ञानाचा बहुविधा रूपाची आणि पक्रेपणाची कांहींशी खातरी होत्ये. असे नाना प्रकारचे धंद्यांमुळे अथवा काम फार यामुळे न गोंधळतां, एकदम सर्व कामें सारखीं चालवी, आणि अर्धवट टाकीत नसे. हें काम थोडेंसें कर, दुसऱ्यास हात घाल, तिसऱ्यास आरंभ कर, असें करणें नीट नाहीं असें ह्याणतात, तें नीट नव्हे. कारण अशीं कामें करीत असल्याने मनास उद्योग लागतो, आणि वृथा मनोरथ करीत बसण्याची सवय मोडत्ये. कारण तसे मनोरथ रचण्यास अवकाशच सांपडत नाहीं ; त्यामुळे असे निरनिराळे उद्योग केल्याने प्रत्यक्ष फायदा न झाला, तरी मनामध्ये भलत्याच कल्पना येऊन, तें स्वच्छंदी होऊन वाडणें जात नाहीं हा मोठा लाभ होतो.

मित्र हो ! वरील निबंधांत म्या अभ्यासाविषयीं कांहीं विचार सांगण्याविषयीं यत्न केला आहे, त्याप्रमाणें फळ सिद्ध होण्यास तदनुसार आचार झाला पाहिजे. याविषयीं

तुकाराम ह्यणून एक साधु होऊन गेला त्याचें असें वचन आहे, कीं—

“बोले तैसा चाले, त्याचीं वंदावीं पाउलें”.

तात्पर्य केवळ वाग्जल्पना करून साथक्य नाही. त्याप्रमाणें कृति झाली पाहिजे. पाहा, कोणतीहि गोष्ट करणें ती स्वहितावर दृष्टि ठेवून तर सर्व करीत असतात ; परंतु वास्तविक स्वहित हें पराचें हित केल्यापासूनहि होतें. ह्यणूज केवळ स्वहितावर जरी दृष्टि ठेविली, तरी परंपरासंबंधाने परोपकारापासून आपलें हितच होतें. याविषयीं एका कवीने ह्मटलें आहे,—

“परोपकाराय वहंति नद्यः

परोपकाराय फलंति वृक्षाः

परोपकाराय दुहंति गावः

परोपकाराय भवंति साधवः” ॥ १ ॥

एथे साधु शब्देकरून उत्तम पुरुष असा अर्थ व्याख्याचा. बहुधा शब्दपांडित्यावर कोणाची दृष्टि असून, चांगले शब्द नसल्यामुळे वस्तूचा अद्वेष्ट करितात. याकरितां मला एथे इतकें प्रतिपादन करावें लागलें. आतां मित्रहो ! पूर्वी अभ्यास शब्दाचा अर्थ म्या सांगून आपण सर्व अभ्यासी आहों याचें प्रतिपादन केलें. आणि विचारा सारिखा आचार असावा अशी सांप्रत तुह्यास विनंति करितों. याचें कारण एतद्देशीय लोकांस शिफविल्यापासून व्हावा तसा परिणाम झाला नाही ; आणि आपलें लोकांस जरी सर्व वस्तु अनुकूल नाहीत, ह्यणून असें जे बोलणारे त्यांचे सर्व दुषणांस आत्मो पात्र नाही, अशी जरी तुह्यास पळाय्यास वाट आहे ; तरी मी अशी आशा करितों, कीं अशी अडचणीची वाट सोडून, तुम्ही राजमार्ग धरवा आणि

अव्याहत श्रम करून अभ्यास करावा ; असा कीं त्याचीं फ-
लें कालांतरीं राहातील. असें केलें असतां, जें हल्लीं तुम्हास
दूषण होत आहे, तें उलटें अधिक शोभा देणारें भूषण होईल.

मित्रहो ! विचार करा, कीं म्या जा नागोजी भड्डाचा
वृत्तांत कथिला, त्याणे शुद्ध मनोनिग्रहाने पाहा केवढें कर्म
केलें ! असेंच जर आपणांतून प्रत्येक करितील, तर त्या-
सारिखे आपण कां होऊं नये ? पाहा, त्याला काय अनुकू-
लता होती ? मला वाटतें त्यासारिखी प्रतिकूलता या समजा-
मध्ये थोड्यांसच असेल. पूर्वीं आपले देशांतील लोक वि-
द्वान् होत, तसे आपण होणार नाहीं काय ? जरी बुद्धि कमी
असेल, तथापि उद्योग कां सोडावा ? पहा “जीवस्यतत्व-
जिज्ञासा” ह्यणजे मनुष्याचें काम तत्व जाणावयाची इच्छा
हें आहे. तेव्हां तद्विषयीं उद्योग करून आपण नाना प्रका-
रचें ज्ञान संपादून परोपकार करायस मार्गें कां हटावें ?

मित्रहो, आपल्यामध्ये स्वस्थ वसून गोष्टी सांगण्याची
आणि निरर्थक वेळ घालविण्याची दुष्ट सवय पडून गेली
आहे. ही जरी व्यभिचारादि दुष्ट चालापेक्षां वरून पाहिले-
लें असतां निरुपद्रवी चाल दिसत्ये, तरी ही सर्व दुर्गुणांची
माता आहे. हिचा आळसाशीं समागम होऊन, जी प्रजा
उत्पन्न झाली आहे, तिणे आपला देश उद्धस्त करून टाकि-
ला आहे. आतां उद्योग व अभ्यासरूप खड्ग धरून, जर
तुम्ही तिचा शिरच्छेद न कराल, तर ती तुमचा सर्वस्वापहार
करील.

यासाठीं तुम्ही निरंतर अभ्यास करून आपल्या देशाचें
कल्याण कराल अशी अशा करितों.

समाप्त.